

26199

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Rusya Türklerinden
ABDÜRREŞİD İBRAHİM
(1857-1944)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
İsmail Türkoğlu

Danışman: Prof.Dr. Nâdir Devlet

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İstanbul 1993

ABDÜRREŞİD İBRAHİM

1857 - 1944

İÇİNDEKİLER

Önsöz	I
Kısaltmalar	V
Giriş	VI

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN HAYATI VE ESERLERİ

I Hayatı	1
II Eserleri	50
III Abdürreşid İbrahim Hakkında Yazılan Makaleler	64

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN FİKİRLERİ

a) Eğitimle İlgili Fikirleri	66
b) Türk-İslâm Dünyası ile İlgili Fikirleri	72
c) Abdürreşid İbrahim'in Fikirlerinin Türkiyedeki Etkileri	74

SONUÇ	79
-------	----

BİBLİYOGRAFYA

Genel Bibliyografya	82
---------------------	----

EKLER	86
-------	----

ÖNSÖZ

20. yüzyılda Rusya Türkleri arasında siyasi olarak milli mücadele hareketini başlatanların en başında kuşkusuz Abdürreşid İbrahim gelmektedir. Aynı zamanda 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya Türkleri arasında yenileşme hareketini başlatanlar arasında da yer almaktadır. Rusya Türklerinin Rus mezalimine karşı birlikte hareket etmelerini sağlamak gayesiyle çok sayıda gazete ve dergi neşretti. Onun Rusya Türklerine yaptığı bu büyük hizmetleri kendisi için zararlı gören Rus hükümeti onu vatanından göçe zorladı.

Abdürreşid İbrahim 1910 yılında Türkiye'ye geldi. Türkiye'yi bu tarihten sonra oldukça zor günler bekliyordu. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı sırasında Abdürreşid İbrahim elinden gelen bütün gayreti göstererek müslüman dünyasının Türkiye'nin yanında yer almasında önemli roller oynadı. Trablusgarp Savaşı'na fiilen katılarak gerek cephede gerek cephenin gerisindeki manevi cephenin oluşturulmasında önemli roller oynadı. Balkan Savaşları sırasında dünyanın her tarafındaki müslümanlara ve Rusya'da yaşayan soydaşlarına mektuplar yazarak ve ziyaretlerde bulunarak Türklerin ve müslümanların bu savaşlarda Türkiye'ye yardımcı olmalarını sağladı. Onun bu çalışmaları neticesinde Rusya Türklerinden ve dünyanın çeşitli bölgelerinden çok sayıda genç Türkiye saflarında savaşmak üzere Türkiye'ye geldiler. Ayrıca Rusya'da yaşayan müslüman genç Türk kızları Türkiye'ye gelerek hemşirelik görevi yaptılar. Hindistan, Afganistan, Japonya, Malezya, Çin ve daha pek çok ülkede onun temasları neticesinde Balkan Savaşları için yardım sandıkları açıldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk hükümeti ve Alman devletinin yardımlarıyla, Almanların Ruslardan esir aldıkları Tatar ve Başkurt Türklerinden oluşturulan " Asya Taburu " nu kurdurarak Irak cephesinde İngilizlere karşı mücadele ettirdi. Abdürreşid İbrahim, "yer yüzünde seyredin" ayet-i kerimesini kendine rehber edinerek ömrünün büyük çoğunluğunu Türk ve İslâm dünyası için faydalı hizmetlerde bulunmak gayesiyle feda etti.

Abdürreşid İbrahim'in hayatı ve eserleri üzerine şimdiye kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar makale veya ansiklopedi maddesi şeklindeki dar çerçeveli incelemelerdir. A. Nimet Kurat, " Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri, Abdürreşid İbrahim ", (**DTCF Dergisi**, XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966, s.923-925.), Mustafa Uzun'un **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**'ne yazdığı "Abdürreşid İbrahim" maddesi (I, s.295-297.), Mahmut Tahir'in **Central Asian Survey** dergisinde yayınlanan "Abdurreshid İbragim" adlı makalesi (VII, Sayı 4, Londra 1988, s.35-40.) ve Eşref Edip'in **Türk İslâm Ansiklopedisi Mecmuası**'nda yayınlanan makalesi (II, Sayı 53-54, s.3.) dışında, başka herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Japonya'da Japon Türkolog Hisao Komatsu Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki faaliyetleri ile ilgili küçük bir broşür hazırlamıştır. Bu broşürü Hisao Komatsu'nun eşi Türkolog Kaori Komatsu ile İstanbul'da Eylül (1992) ayında yaptığımız görüşme sırasında göndereceklerine dair söz verdiler. Fakat şimdiye kadar elime geçmediği için, bu broşürden yararlanamadım ve Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki faaliyetleri ile bilgileri ancak bulabildiğim kaynaklardan derledim. Araştırmam sırasında karşılaştığım en büyük zorluklardan biri Abdürreşid İbrahim üzerinde yapılan çalışmaların iki Ansiklopedi maddesinden ve küçük iki makaleden öteye gidememesi teşkil etti. Bu makaleler içinde genelde en doğru bilgiler Sayın Mustafa Uzun ve Mahmut Tahir'in makalelerinde yer almaktadır. Diğer makaleler daha çok hamasi bilgilerle doludur.

1992 yılı Haziran ayında Kazan'a giderek Abdürreşid İbrahim hakkında bilgi toplamak istedimse de, Kazan'da da henüz onun üzerine bir çalışma yapılmadığını, fakat hazırlanmakta olan **Tatar Ansiklopedisi**'nde kendisine madde ayrılmış olduğunu öğrendim. Fakat bu madde henüz yazılmadığı ve ellerinde fazla kaynak olmadığı için onun Rusya'daki faaliyetleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi elde edemedim. Tezime başladığım sırada yaptığım ön bilgi toplaması sırasında Abdürreşid İbrahim'in uzun yıllar Japonya'da yaşadığını ve nihayet orada öldüğünü öğrenince Türkiye'nin Tokyo Büyükelçiliği'ne mektup yazarak kendilerinden yardım istedim. Tokyo'da bulunan Ekonomi ve Ticaret Müşavirimiz Kasım Vahap mektubuma ilgi göstererek, Abdürreşid İbrahim'in uzun yıllar sekreterliğini yapmış olan bayan Kiyoko Wakazono ile irtibat kurmamı sağladı. Kendisine yardımlarından ve gösterdiği

duyarlılıktan ötürü çok teşekkür ederim. Bugün 90 yaşında olan ve hala Tokyo'da yaşamakta olan Kiyoko Wakazono Japonya'da ilk Osmanlıca ve Türkçe öğrenen kişi olmakla gurur duyduğunu ve bana yardımcı olacağına dair mektup yazmasına rağmen sorduğum bir çok soruyu cevapsız bıraktı. Ayrıca istediğim resim, mektup vs gibi belgelerin 1945 yılındaki bombardıman sırasında yok olduğunu belirtti. Mektuplarında daha çok hamasi bilgiler verdi. Bu nedenle Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi elde edemedim. Diğer bir zorluk ise Abdürreşid İbrahim'in çıkarmış olduğu gazete, dergi ve bazı eserlerinin kütüphanelerimizde mevcudunun bulunmaması idi. Kütüphanelerde mevcudu bulunmayan bu eser ve gazete koleksiyonlarını bulabileceğim yegane şahıs merhum Mahmut Tahir Bey ben tezime başladığım sırada ağır hastaydı ve ailesi ziyaretçi kabul etmiyordu. Nihayette 1992 yılının başlarında vefat etti. Kendisi Rusya Türkleri ile ilgili çalışma yapan bir çok araştırmacıya büyük yardımlar yapmıştır. Bu vesile ile Mahmut Tahir'i burada rahmetle anmayı kendime bir borç telakki ediyorum. Karşılaştığım en büyük zorluk kuşkusuz, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nin kapalı olması idi. Çünkü dış Türklerle ilgili çalışmalarda en büyük kaynağa sahip bu kütüphaneden faydalanamamak bence en büyük eksikliklerdir. Kataloglarına dahi bakmama izin verilmeyen bu kütüphanenin kısa zamanda açılarak yeniden araştırmacıların hizmetine sunulması bütün araştırmacıların en büyük dileği olsa gerek.

Abdürreşid İbrahim'in sürekli seyahat eden bir kişi olması münasebetiyle faaliyetlerini takib etmek oldukça zor oldu. Çünkü kendisi Amerika ve Güney Afrika hariç dünyanın hemen hemen her yerini dolaşmış bir kişidir. Ayrıca özellikle 1920 yılından sonraki hayatı hakkında hiçbirşey yazılmaması beni oldukça karamsarlığa itmişti. Fakat daha sonra ikinci evliliğinden olan kızı Sebahat Baltay ve İzmir'de yaşayan torunlarının verdiği bazı mektup ve resimlere dayanarak 1920'den sonraki yaşamı ve faaliyetleri hakkında elimden geldiği kadar en doğru bilgileri vermeye çalıştım. Abdürreşid İbrahim'in Türkiye'de bulunduğu yıllarda çıkan **Basiret**, **Ümran** ve **Vakit** gazetelerinin ve o yıllarda çıkan dergilerin tamamına yakını tarayarak makalelerini bulmaya çalıştım. Bulamadığım eser ve makaleleri hakkında bilgileri, yine Abdürreşid İbrahim'in kendi eserleri ve makalelerinden vermeye çalıştım.

IV

Araştırmamız iki bölüme ayrılmıştır. I Bölümde Abdürreşid İbrahim'in hayatı ve eserleri, II bölümde Abdürreşid İbrahim'in fikirleri ve fikirlerinin Türkiye'deki etkileri ele alınmıştır.

Türk ve İslâm dünyasına büyük hizmetleri olan Abdürreşid İbrahim üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmaması ya da unutulup ihmal edilmesi nedeniyle tez danışmanım Prof. Dr. Nâdir Devlet, beni bu konu üzerinde çalışmaya teşvik etti. Ayrıca kendisi Abdürreşid İbrahim ile ilgili bulamayacağım ve kendisinin yayınlamayı düşündüğü bazı bilgileri bana vermek nezaketini gösterdi. Tezimi defalarca okuyarak büyük sabır gösterdi, kendisine çok teşekkür ederim. Ayrıca Fransızca çevirilerimi yapan Enes Kabakçı'ya ve bu çalışmanın meydana gelmesinde tatil günleri dahi Hakkı Tank Us kütüphanesini açarak bana yardımcı olan kütüphanenin müdürü arkadaşım Tarık Özçelik'e de teşekkür etmek zevkli bir vazifedir. Abdürreşid İbrahim'in ailesini bulmamda bana yardımcı olan Doç. Dr. Selçuk Esenbel'e ve Abdürreşid İbrahim'in bazı mektup ve resimlerini bana vermek lütfunda bulunan kızı Sebahat Baltay'a, torunları Münir İsker, Gülser Arul'a ve Abdürreşid İbrahim'in bulamadığım bazı eserlerini bana veren Doç. Dr. Mustafa Uzun'a da çok teşekkür ederim.

Tezimde bazı eksiklikler olabilir, fakat bu eksiklikler daha çok yukarıda izah etmeye çalıştığım sebeplerden dolayıdır. Fakat araştırmam sırasında gördüm ki Abdürreşid İbrahim'in Mehmed Akif üzerinde olan tesiri edebiyatçılarımız tarafından hiç kaale alınmamış yada farkına varılmamış. Mehmed Akif üzerine külliyat hazırlayan kişilerin bu konu üzerine eğilmemiş olmaları da çok ilginç. Araştırmamın bundan sonra Abdürreşid İbrahim ve Mehmed Akif üzerine yapılacak çalışmalara bir nebze olsun yardımcı olması en büyük dileğimdir.

İsmail Türkoğlu

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
BH	: Beyanü'l Hak
bkz.	: Bakınız
CAS	: Central Asian Survey
çev.	: Çeviren
DNO	: Der Neue Orient
DTCF Dergisi	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İD	: İslâm Dünyası
S	: Sebilürreşad
SM	: Sırat-ı Müstakim
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TİAM	: Türk-İslâm Ansiklopedisi Mecmuası
TM	: Teârûf-i Müslimin
TY	: Türk Yurdu
YS	: Yeni Selamet

GİRİŞ

Abdürreşid İbrahim, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Sibiryâ'nın batı bölgesinde İrtiş nehri kenarında kurulmuş olan Tara'da yaşayan aslen Buharalı Özbek bir ailedendir. Bölgenin esas yerli halkı olan Türk boyları, Turalı, Kurdak, İştekin, Ayalı gibi adlarla anılıyordu. Daha sonra bu bölgede yaşayan bu Türk boylarının hepsine birden Sibiryâ Tatarları denilmiştir. Abdürreşid İbrahim'in atalarının Buhara'dan buraya göç etmeleri 17. ve 18. asırlara rastlamaktadır.¹ Bu bölgede yaşayan Buharalılara, " Sibiryâ Buharalıları " da denmektedir.² Bölge halkı 11. yy'da islâmîyeti kabul etmiştir. Bölge halkının islâmîyeti kabul etmesinde Buharalıların büyük hizmeti olmuştu. Abdürreşid İbrahim'in dedelerinin bu hizmette büyük katkıları vardı.

Bölgenin esas yerli halkı olan Tatarlar geçimlerini daha çok avcılık ve balıkçılıkla temin ediyorlardı. Bölgenin Sibiryâ Hanlığı'na (1220-1598) girmesi ile ticari sahada oldukça büyük ilerleme kaydettiği görülmektedir. Bu dönemde bölge bir ticaret merkezi durumuna gelmişti. Bölge tüccarları ticari sahalarını Çin ve Hindistan bölgelerine kadar uzatmışlardı. Bölgenin 1590'lı yıllarda Rus hakimiyetine girmesi ile ticari öneminin biraz daha arttığı görülmektedir. Çünkü Orta Asya pazarına giremeyen Ruslar, Sibiryâ Tatarlarının yardımı ile bu bölgenin ve dolayısıyla Orta Asya'nın Kuzey bölgesindeki ticari gelirden önemli miktarda kâr elde etmekteydiler. Hatta 1664 yılında Tara tüccarından Ablin adındaki bir kişinin ticari ve siyasi memuriyet ile Pekin'e gönderildiği bilinmektedir.³ Ayrıca Sibiryâ Tatarları ticari sahadaki kabiliyetlerinden ötürü askerlikten muaf tutuldukları gibi (bu muafiyetin 1910 yılına kadar devam ettiği sanılmaktadır) vergileri de mahdut miktarda idi.

¹ Abdürreşid İbrahim, *Tercüme-i Hallm*, (*Petersburg Tarihsiz*), s.1.

² Nâdir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul 1989, s.212.

³ Abdürreşid İbrahim, *a.g.e.*, s.4.

Ticari sahadaki bu gelişme 19. yy'ın sonlarına doğru duraklama devrine girmiştir. Tara bölgesinin Sibiryaya tren hattının dışında bırakılması ve siyasi sebeplerden ötürü bölge ekonomik ablukaya alınmıştır. Bölgenin ekonomik özelliğini yitirmesi ile Rus baskısı ve hıristiyanlık propogandasının başladığı görülmektedir. Hıristiyanlığı kabul etmeyen insanlar Sibiryaya'nın daha az ekonomik bölgelerine sürülerek bir nevi göz dağı veriliyordu. Bu baskı ve sürgünler neticesinde çok sayıda Tatar hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca bölgenin bir sürgün yeri haline getirilmesi ile müslüman nüfus hızla azalmıştı. 20. yy'ın başlarında bu baskı ve şiddet çekilmez bir hale gelince bölgeden çok sayıda Tatar Türkiye'ye göç etmiştir.⁴

Bölgenin ticari bakımdan zirvede olduğu 17. ve 18. yy'da askerlik ve vergi muafiyeti tavizini Ruslardan alacak kadar güçlü olan bölge halkının bu dönemde siyasi muhtariyet almak akıllarına gelmemiştir. Oysa bu güçlü dönemlerinde Rusya onların bu isteklerini de kabul edebilirdi. Fakat bu dönemde henüz bu türden fikirleri halka anlatacak aydınlar yetişmemiştir. Bunun en büyük sebebi ise eğitim sistemi idi. Çünkü eğitim sistemleri oldukça geriydi, Ruslar halkı sömürmelerine rağmen bölgeye okul açmamışlardı. Gerçi açılmış olsa da müslüman ahalinin çocuklarını bu okullara göndereceği şüpheli olmakla birlikte en azından bazı aydın aileler çocuklarını gönderebilirdi. Bu bölgede bu yıllarda müslüman çocuklarına eğitim ancak medreselerde verilmekte idi. Medreselerde eğitim genellikle Buhara bölgesinde yetişmiş mollalar tarafından yürütülmekteydi. Eğitimin gayesi okuma yazma ve dini bilgiler öğretmekten öteye gidemiyordu. Medresede ders veren mollalar halka yeni fikir ve düşünce verecek kabiliyetlerden yoksundular. Zaten Buhara medreseleri de artık eski ehemmiyetlerini yavaş yavaş yitirmekte idiler. Çünkü 19. yy'da İdil-Ural bölgesinde çıkan âlim ve siyasi liderler, Buhara'ya medreselerinin ıslah edilmesi gerektiğine inanmaya başlamışlardı. Bu alimlerden Abdünnasır Kursavi (1774-1812) **El-İrşadü'l İbâd** adlı eseriyle bu mücadeleyi başlatanların ilkiydi. İslah hareketinin ikinci lideri ünlü tarihçi Şehabeddin Mercani (1819-1889)'dir. Bu ıslahatçılardan sonra özellikle İdil-Ural

⁴ Abdürreşid İbrahim (haz. Mehmet Paksu), **20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası ve Japonya'da İslâmiyet**, İstanbul 1987, s.69.

bölgesinde yaşayan Türkler arasında yenileşme hareketleri hız kazandı. Bu ıslahatçılardan sonra gelen İsmail Gaspıralı (1851-1914), Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Abdürreşid İbrahim (1857-1944) Musa Carullah Bigi (1875-1949) gibi âlimler ve siyasi liderler ıslahat meşalesini her tarafa yaymaya çalıştılar. Bu liderlerin dışında ıslahat hareketini destekleyen bir çok aydın ve zengin insanda bulunmaktaydı.

Bu aydınlar arasında Abdürreşid İbrahim'in apayrı bir yeri vardı. O hanımını ve çocuklarını doğum yeri olan Tara'da bırakarak soydaşlarının ve müslümanların meselelerini Güney Afrika ve Amerika hariç dünyanın her tarafını gezerek duyurmaya çalışmış bu gayeye ömrünü vakfetmiştir. 1905 inkılâbını hazırlayan hürriyetçiler ile daha inkılâpdan önce temas kuran Abdürreşid İbrahim, Tatarların bu hürriyet ortamından yararlanmasında önemli ölçüde rol oynamaya çalıştı. İnkılâptan önce Türkiye ve Avrupa'nın bir çok şehrinde temaslarda bulunarak, 1904 yılında Kazan'a gitti. Müslüman kongrelerinin toplanmasını sağladı. İnsanların birbirlerine mektup yazmaya dahi korktuğu bu yıllarda Petersburg'da bir matbaa açarak müslüman Türklerin meselelerini kamuoyuna ve vatandaşlarına duyurmaya çalışmıştı. Onun çıkardığı gazete ve dergilerden bazıları Rus hükümeti tarafından zararlı yayın olarak telakki edilmiş kapatılmaları için hükümet her türlü baskıyı uygulamaktan geri kalmamıştır. Fakat Abdürreşid İbrahim bu baskı ve zulümlerden yılmayarak kapatılan gazetelerinin yerine hemen yenilerini çıkararak mücadelesini devam ettirdi. Onun bu mücadele azmi Rus hükümetini çok kızdırdı bir gece matbaasını basarak kendisini ortadan kaldırmayı düşündüler. Bu durumdan daha önce haberdar olan Abdürreşid İbrahim Petersburg'u terketmek zorunda kaldı. Mehmed Akif onun matbaasının basılmasını ve Rusya'dan ayrılışını şöyle şiirleştirmişti.⁵

Evvelâ gizlice bir matbaa te'sis ettim
Beş on öksüz bularak basmacılık öğrettim
Dilimin döndüğü şiveyle bütün gün yazdım
Okuyanlar o kadar çoktu ki hiç ummazdım

⁵ Mehmed Akif Ersoy, (haz. Ömer Rıza Doğrul) **Safahat**, İstanbul 1986, s. 165-167.

IX

İşte biz böyle didinmekte, çalışmakta iken
Bir sabah üç tanıdık seslenerek pencerden
Dediler : " Şimdi hükümet basacak matbaanı
Durmanın vakti değildir haydi kaldır tabanı "
Bir işaretle çocuklar çekilip tâ geriye
Daldılar hepsi birer sesleri çıkmaz deliğe
Onların nevbeti geçmiş sıra gelmişti bana
Yolu tutdum yalnız doğruca Türkistan'a

Abdürreşid İbrahim Türkistan bölgesinde bir müddet dolaştıktan sonra Tara'ya giderek çocuklarını ve hanımını Kazan'a getirdi. 1907 yılında buradan uzun bir seyahate çıktı. Bu onun Rusya'dan kesin olarak ayrılışıdır. Rusya'ya bir daha ikamet etmek için dönmedi. Fakat kışın her tarafı kaplayan bembeyaz karlar üzerinde çıktığı av gezileri, soğuk gecelerde dostları ile yaptığı semaver sohbetleri, göğü yaracakmışcasına uzanan çam ağaçları ve baharda her tarafı kaplayan kardelen çiçekleri ile dolu memleketi Tara onun hayalinden hiç çıkmadı. Ömrü boyunca hep vatan hasreti çekti. 87 yıllık ömrünün çoğunu Rus istibdadına karşı mücadele ve Türk-İslâm davasına adadı. Ömrünün son günlerini eşinden, çocuklarından ve sevdiklerinden ayrı olarak gurbet ellerde geçirdi ve gurbette vefat etti. Kızı Sebahat Baltay'ın ifadesine göre vatanına ve daha sonra ikinci vatanı olarak seçtiği Türkiye'ye olan hasretini şu beyitle belirtmiştir :

Kimse hüs-n-ü rızasıyla çıkıp terki diyara,
Sebebsiz gurbetin kahrını özüne ihtiyar etmez.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN

HAYATI VE ESERLERİ

I
HAYATI

Abdürreşid İbrahim, 23 Nisan 1857 tarihinde ¹ Rusya'nın Batı Sibiryâ bölgesinde bulunan Tobolsk vilayetinin Tara kasabasında doğmuştur. Abdürreşid İbrahim " *doğum tarihimi pederim kendi eliyle defterine kayd etmişti* " ² demektedir. Aslen Özbek asıllıdır, ataları dört asır önce Buhârâ'dan gelerek Tara'ya yerleşmişlerdi. Babası Ömer Bey devrin siyasi olaylarına karışmış, dindar bir kişi idi, oğluna daha küçüklüğünde Kur'ân okumasını öğrettiği gibi bir çok sureyi de ezberlettirmişti. Annesi Afife hanım Başkurt Türklerinden olup, Tara'da bulunan medresede uzun yıllar kız çocuklarına muallimlik yapmıştı. Abdürreşid İbrahim'in ailesi oldukça fakir bir hayat sürmekteydi. Babasının devrin siyasi olaylarına karışması sebebiyle ailesi servetini yitirmişti.

Abdürreşid İbrahim yedi yaşlarında Tara'ya 80 km. uzaklıktaki Avuş köyünde yatılı olarak medrese tahsiline başladı. O bu köy de sekiz ay kadar kaldıktan sonra tekrar Tara'ya

¹ Abdürreşid İbrahim'in doğum tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır. Onun **Alem-i İslâm adlı eserini latin harflerine çeviren Mehmet Paksu (Abdürreşid İbrahim, haz. Mehmed Paksu, 20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası ve Japonya'da İslâmiyet, İstanbul 1987, s.3.) bu çeviriye yazdığı önsözde 1850, Osman Cilacı, " Abdürreşid İbrahim'in Alem-i İslâm'ı ve Bugünkü Japonya ", (IV Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 19-25 Eylül 1988) adlı tebliğinde 1853, A. Nimet Kurat, " Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri ", (DTCF Dergisi, Cilt XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966, s.923-925.) adlı makalesinde 1853, Mahmut Tahir, " Abdurrashid İbrağim 1857-1944 ", (Central Asian Survey, Bundan sonra CAS olarak verilecektir, Cilt VII, Sayı 4, Londra 1988, s.135-140.) adlı makalesinde 1857, Türk Ansiklopedisi 1853, Türk İslâm Ansiklopedisi Mecmuası (Bundan sonra TIAM olarak verilecektir) 1850, " Scheich Abdurreschid İbrahim ", (Der Neue Orient, Bundan sonra DNO olarak verilecektir, I, Sayı I, Berlin 1917, s.4.) adlı makalede 1842 olarak gösterilmektedir.**

² Abdürreşid İbrahim, Tercüme-i Hallm, Petersburg (Tarihsiz), s.1.

döndü. Abdürreşid İbrahim " Tara'daki medreseler babamın beni gönderdiği köydeki medreselere nisbetle daha iyiydi, fakat beni neden bu köye gönderdiğini bilemiyorum " ³ demektedir. Ertesi yıl annesinin gayretleriyle kendilerine oldukça uzak olan Orenburg vilayetinin Çelyabinsk (Çilebi) nahiyesindeki bir Başkurt köyü olan Elmen köyüne gönderildi. Buraya gönderilmesinin sebebi buradaki medreselerin Sibiryâ bölgesine göre daha iyi eğitim vermeleri ve ayrıca Abdürreşid İbrahim'in anne tarafından bazı akrabalarının bu köyde bulunmasından ileri gelmektedir. Abdürreşid İbrahim bu köyde dört yıl eğitim görmüştür. Bu köyde insanların medrese talebeleri için yaptıkları fedakarlıkların Abdürreşid İbrahim üzerinde büyük etkisi olmuştur. Onun ileriki yıllarda Türk-İslâm dünyası için yaptığı fedâkarlıkların kaynağını bu Başkurt köyündeki eğitimi sırasında almıştır. O üzerinde büyük etkiler bırakan bu köy için " gayet fakir bir Başkurt köyü olup, insanları oldukça fakir idiler. Buna rağmen beşyüz kadar talebe okutulardı. Evlerini talebelere vererek kendileri kümes tabir olunacak barakalarda bütün bir aile üst üste yaşarlardı. Bu köyden birisi öldüğü zaman akrabaları onun okuttuğu talebe sayısı ile övünürdüler. Talebelerin hiçbir karşılık beklemeden ekmeğini verir, çamaşırlarını yıkarlardı " ⁴ demektedir. Burada eğitimini sürdürürken 1871 'in başlarında annesinin ölüm haberini alması üzerine bu medreseden ayrılarak Tara'ya gitmeye karar verdi. Fakat Tümen civarına geldiği zaman çetin kış şartları sebebiyle yoluna devam edemeyerek Tümen'deki bir medreseye yerleşti, kışı orada geçirdi. Baharda yolların açılması üzerine Tara'ya gidecek bir araba beklediği sırada babasının da vefat ettiğini öğrendi. Tara'da bulunan halasından aldığı bir mektup üzerine Tara'ya gitmekten vazgeçerek Tümen'deki bu medreseye yerleşmeye karar verdi. Halası mektubunda, küçük kardeşini de yanına göndereceğini ve babalarından herhangi bir miras kalmadığını yazıyordu. Abdürreşid İbrahim bu sırada 14 kardeşi de 12 yaşlarında idi. Genç yaşta yetim kaldıkları gibi, kendilerine yardım edecek ne bir akrabaları nede geçimlerini sağlayacak bir gelirleri yoktu.

Baharda yolların açılması ile kardeşi de yanına geldi. Medresenin tatil olmasından istifade ederek kışlık işçileri için civar köylerde bir müddet çalıştılar. Kışın da zaman zaman çalışarak geçimlerini temin ettiler. Abdürreşid İbrahim bu medrese de dört yıl kadar eğitim

³ a.g.e., s.2

⁴ a.g.e., s.5.

görmüştü.⁵ O bu medreseye daha fazla devam etmenin kendisine bir yarar getirmeyeceğine kanaat getirerek bu medreseden ayrılmaya karar verdi. Yedi yaşından beri medreselerde okumasına rağmen pek fazla bir şey öğrenememişti. Bu nedenle bu medreseden ayrılarak methini duyduğu Kışkar medresesine gitmeye karar verdi. Kardeşini doğum yerleri olan Tara'ya gönderdikten sonra kendisi Kışkar'a gitti. Kışkar'da zamanın tanınmış müderrislerinden olan Damolla (Büyük molla) İsmail'in müderrislik yaptığı medreseye yerleşti. Fakat bu sırada pasaportunun süresi bitmek üzereydi ve parası da oldukça azalmıştı. Medreseye devam etmeye başladı, medrese onda büyük hayranlık uyandırdı. O bu medrese için " *bizim evvelde tahsil gördüğümüz medreselere nisbetle burası adeta bir dârülfünun gibiydi* " ⁶ demektedir. Kışkar'da bu medreseye devam ederken boş vakitlerinde de hizmetçilik ve mahalli güreşlerde yarışarak harçlığını çıkarmaya çalışıyordu. Bu sırada 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başlamıştı. Rusya'nın her tarafında ve özellikle Türklerin yaşadığı bölgelerde sıkı bir denetim sürmekteydi. Abdürreşid İbrahim'in pasaportunun süresi bitmişti. Yakalanarak cepheye sürülmekten veyahut hapse atılmaktan korkmaya başlamıştı. Zaten medrese imamı da onu pasapot hususunda sıkıştırmaya başlamıştı. Abdürreşid İbrahim pasaportunun süresini uzatması için Tara'da bulunan kardeşine mektup yazmasına rağmen ondanda bir cevap alamamıştı. Bu nedenle Kışkar Medresesinden ayrılarak Kazan'a gitti. Kazan civarındaki köylerde dolaşırken yakalanarak hapse atıldı. Hapishanede yaklaşık bir yıl kadar hapis yattıktan sonra serbest bırakıldı. Hapishanede Rusya'nın çeşitli Türk bölgelerinden hapiste bulunan soydaşlarıyla Rusya'da esaret altında yaşayan müslüman Türklerin durumlarını müzakere etti. Çünkü bu Türk hapislerin pek çoğu siyasi ve dini olaylara karıştıkları için hapis yatıyorlardı. Bu nedenle bu bir yıllık hapis hayatı Abdürreşid İbrahim'e ileriki yıllarda giriştiği siyasi mücadelelerde büyük fayda sağlamıştır. Abdürreşid İbrahim bu hapishanede geçirdiği günleri daha sonra **Hapishane Esrarı** ⁷ adlı bir kitapla neşretmiştir.

Abdürreşid İbrahim hapishaneden çıktıktan sonra Tara'ya dönerek bir müddet burada kaldı. Fakat başına gelen yukarıdaki üzücü olay sebebiyle Tara'da daha fazla kalamayarak

⁵ a.g.e., s.9.

⁶ a.g.e., s.12.

⁷ Bu eserin varlığını Abdürreşid İbrahim'in *Tercüme-i Hallim adlı eserinden öğreniyoruz (bkz., s.26.)*

buradan ayrıldı. Civarda bulunan kasaba ve köylerde bir müddet ne yapacağını bilmeden dolaştı. Daha sonra bu köylerden birinde zengin bir Kazak köylüsünün çocuklarının özel öğretmenliğini üstlendi. Bu köyde bir yıl kadar kaldıktan sonra 1878'in sonlarında Akmolla vilayetine giderek burada bir müddet imamlık yaptı. Fakat yaptığı bu işlerden hoşnutsuzdu, tahsiline devam etmek istiyordu. Bundan sonraki tahsilini ise Medine'de sürdürmek istiyordu. Bu arzusunu imamlık yaptığı köydeki zenginlerden birine açıkladı. Aldığı olumlu cevap onu çok sevindirdi. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim harekete geçerek 1879 yılının Ağustos ayında Medine'ye gitmek üzere Odessa üzerinden İstanbul'a geldi. Fakat İstanbul'da parası bittiği için yoluna devam edemeyerek İstanbul'da ikamete mecbur oldu. Daha sonra ki günlerde Rusya'dan gelerek Hacca gitmekte olan bir Tatar zengininin hizmetkarlığını üstlenerek, onun refakatında deniz yolu ile Arabistan'a gitti. Mekke'de bir kaç gün kaldıktan sonra Medine'ye hareket etti. Abdürreşid İbrahim Medine' de dini eğitimine 1880 yılında başlamıştır. Bu sırada kendisi 23 yaşında olduğunu söylemektedir.⁸ Tahsilinin en önemli safhasını Medine'de gördüğü dini eğitim oluşturmaktadır. Burada dini eğitiminin yanında siyasi eğitim de almıştır diye biliriz. Çünkü O Medine'de bulunduğu yıllarda her yıl hac farızasını da yerine getiriyordu. Böylece Dünya'nın her tarafından gelmiş müslümanlarla görüşerek, müslüman dünyasının meselelerini öğreniyor ve bunların hal çarelerini düşünüyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif vilayetlerinden ve özellikle İstanbul'dan gelmiş siyasi sürgünlerle de görüşerek ufkunu genişletiyordu. Abdürreşid İbrahim Medine'de fıkıh, hadis ve kıraat gibi dini derslerin yanında Arapça ve Farsça dersleri de görmüştü. Medine'de yaklaşık beş yıl eğitim gördükten sonra, bir icazet name alarak eğitimini tamamlamıştı.⁹ Bazı yazarlar onun Medine'de

⁸ Abdürreşid İbrahim'in Medine'de dini eğitime başlama tarihi hakkında da çeşitli görüşler vardır: Eşref Edip, " Abdürreşid İbrahim ", (TİAM, c.II, Sayı 53-54, s.3.) adlı makalesinde 1877, Hee Soo Lee, İslam ve Türk Kültürünün Uzakdoğuya Yayılması, Ankara 1988, (s.235.) adlı eserinde 1871, Mustafa Uzun, " Abdürreşid İbrahim " (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Bundan sonra TDVİA olarak verilecektir, I, s.295.) adlı makalesinde 1880 olarak yazmaktadır. Abdürreşid İbrahim' de Tercüme-i Hallim adlı eserinde 1880 yılında başladığını yazmaktadır. (bkz., s.16.)

⁹ Bu icazetname için bakınız: Abdürreşid İbrahim, a.g.e., s.120.

eğitimi sırasında Şeyh Şamil ile görüşerek ondan feyz aldđđını sylemekteyseler de ¹⁰ Abdürreşid İbrahim **Tercüme-i Halim** adlı eserinde bu hususta herhangi bir Şey yazmamaktadır. Zaten Şeyh Şamil'in ölüm tarihi dikkate alındđđında görüŐmüŐ olmaları imkansızdır. Çünkü Şeyh Şamil'in ölüm tarihi olan 1871 yılında ¹¹ Abdürreşid İbrahim henüz 14 yaŐındaydı ve Tümen'de medreseye devam ediyordu.

Abdürreşid İbrahim 1884 yılının sonlarında Medine'den ayrılarak Rusya'ya gitmek üzere deniz yolu ile İstanbul'a geldi. İstanbul'da saray erkanından ve edebiyat alimlerinden (Namık Kemal, Ahmed Vefik Paşa, Muallim Naci, İzmirli İsmail Hakkı vs) bir çok kişi ile görüşerek fikir teatisinde bulunduktan sonra, İstanbul'dan hareket ederek Odessa üzerinden 1885 yılının ortalarında doğum yeri olan Tara'ya döndü. Tara'da bir müddet dinlendikten sonra Tara halkının isteđđi üzerine burada bulunan medresede ders vermeye başladı. Aynı yıl Tara'nın ileri gelen ailelerinden birinin kızı ile evlendi, bu evliliğinden Münir, Kadriye ve Fevziye adında  çocuğu oldu.¹²

Abdürreşid İbrahim Tara'da altı ay kaldıktan sonra kardeşi İsmail ve akrabalarından beş çocuğu Medine'ye eğitim için götürmek üzere Tara'dan yola ıktı. Ufa'da bulunan

¹⁰ EŞref Edip, a.g.m., s.3., Hee Soo Lee, a.g.e., s.235., A. Nimet Kurat, a.g.m., s.923.

¹¹ Fikret IŐıltan, Şeyh Şamil, İA, XI, s.467-474.

¹² Münir: İstanbul ve Japonya'da eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a dönerek **Beyan-l Hak** (Bundan sonra BH olarak verilecektir) gazetesinde çalışmaya başladı.1917 ihtilaline kadar Kazan'da kaldı. İhtilalden sonra annesini ve kardeŐlerini yanına alarak Berlin'e gitti. 1920 yılında Türkiye'ye döndü. Uzun yıllar Sümerbank ve Türkiye Zirai Donatım kurumlarında çalıştı. Ankara'da vefat etti, oğlu ve torunları halen İzmir'de yaŐamaktadırlar.

Kadriye: İstanbul'da vefat etmiştir, çocuğu olmamıştır.

Fevziye: Tara'da doğmuştur, 1917 yılında ailesi ile Berlin'den İstanbul'a gelmiştir. Uzun yıllar babasının Topkapı civarında yaptırdđđı ilkokulun mdrlđđn yapmıştır. 1922 yılında **Asar-ı Nisvan** adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Dergi iki haftada bir çıkıyordu, daha çok hanım okuyuculara hitap etmekte olan derginin adı, 1926 yılından itibaren **Kadın Yazıları** olarak deđiŐtirilmiŐtir. Fevziye hanım, Mehmed Akif'in damadı mer Rıza Doğrul'un kardeşi Nafiz Bey ile evlenmiŐ ve İstanbul'da vefat etmiştir.

" Orenburg Şer'i Mahkemesi " nde ¹³ hocalık imtihanını verdikten sonra Odessa üzerinden İstanbul 'a geldi. İstanbul'da zamanın Maarif Nâzırı Münif Paşa ile eğitim usulleri üzerine bir kaç kere görüştü. Münif Paşa bu görüşmelerden sonra İstanbul'da çıkmakta olan **Ümran** gazetesinde " Rusya Müslümanlarının İstikbali " adıyla seri makaleler neşretti. (Bu gazetenin bu tarihlerde çıkan sayılarının mevcudu hiçbir kütüphanede bulunmadığı için bu makalelere bakamadık.) Abdürreşid İbrahim çocukları Medine'ye götürdükten sonra dönüşte tekrar İstanbul'a uğradı. Yine eğitimle ilgili çeşitli temaslarda bulunduktan sonra Kasım 1885'de Tara'ya döndü.¹⁴

Tara'da bu yıllarda otuz kırk kadar müslüman kasabası bulunmaktaydı. Abdürreşid İbrahim faaliyetlerini yoğunlaştırarak bunların pek çoğunda *usûl-ü cedid* (yeni öğretim metodlarıyla eğitim veren) okulları açılmasını sağladı. Kendisinde Tara'da bir *usûl-ü cedid* okulu açarak eğitim çalışmalarına başladı. Bu okullar için ders kitaplarını Kırım'da yeni öğretim metodlarıyla ders kitapları hazırlayan arkadaşı İsmail Gaspıralı'dan sağladı. Abdürreşid İbrahim Tara'da yedi yıl kadar hocalık yapmıştır. Tara'da bulunduğu yıllarda Türkiye, Hicaz, Mısır ve bazı Avrupa ülkelerinde bulunan dostları ile mektuplaşarak bilgi alış verişinde bulunuyordu. Abdürreşid İbrahim'in mektuplaştığı ünlü kişilerden birisi de Cemâleddin

¹³ Bu mahkeme 1789 yılında müslüman ahaliyi kazanmak gayesi ile II Katerina tarafından kurulmuştur. Fakat mahkemenin başına daha çok Rus çıkarlarına hizmet eden kişiler getirilmiştir. Buna rağmen mahkeme müslüman ahali arasında büyük ilgi görmüştür. Müslümanlar buradan alacakları fetvâya büyük ehemmiyet vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, 3 bsk, (Ankara 1988) A. Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, 2 bsk., (Ankara 1987), **Nâdir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-1917** , (Ankara 1985), **DNO, I, Sayı I, Berlin 1917, s.4.**, adlı dergide " Scheich Abdurreschid İbragim " adlı makalede Abdürreşid İbrahim'in 1883 yılında mollalık imtihanını verdiği ve yirmi bir yaşına kadar okuma yazma bilmediği yazılıysa da bunlar tamamıyla yanlıştır. Abdürreşid İbrahim 1883 yılında Medine'de medreseye devam ediyordu. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi O daha yedi yaşlarında medrese tahsiline başlamıştı. Annesi Afife hanım Tara'da bulunan medresede kız çocuklarına muallimlik yapıyordu. Muallim bir annenin çocuğunun okuma yazma bilmemesi herhalde imkansız olsa gerektir.

¹⁴ Abdürreşid İbrahim, a.g.e., s.120.

Efgani ¹⁵ idi. Onun Cemaleddin Efgani ile daha çok eğitim ile ilgili konularda fikir alışverişinde bulunduğu söylenebilir. Çünkü Cemaleddin Efgani Osmanlı Devleti'nde maârif üyeliği yapmış, islâm dinine bağlı kalmak şartıyla Batı eğitim usullerinin Türkler ve diğer müslüman ülkeler tarafından da benimsenmesini kendine şiar edinmişti. Abdürreşid İbrahim'in Rusya'da mektuplaştığı kişiler arasında, Şehabeddin Mercani, ¹⁶ Rızaedin Fahreddin, ¹⁷ ve Rusya

¹⁵ Cemaleddin Efgani (?-1897), 19.yy İslam dünyasının önde gelen isimlerinden birisidir. Filozofluğunun yanında iyi bir hatiplik ve gazeteciliği de vardır. Osmanlı Devleti'nde maarif üyeliğine kadar yükselmiş, Osmanlı eğitim sisteminin yenileşmesi için çaba harcamıştır. Onun gayesi müslüman ülkelerin batı sömürsünden kurtulması ve islam dünyasının bir tek halifenin başkanlığı altında toplanıp Avrupa'ya karşı koymasıydı. Bununda ancak eğitim ile gerçekleşeceğine inanarak mesaisini bu yolda harcamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., I.Goldzier, " Cemaleddin Efgani ", İA, III, s.81-85.

¹⁶ Şehabeddin Mercani (1818-1889), din, tarih ve arkeoloji alimidir. Kazan bölgesinde ilk kez geleneksel eğitim sistemine karşı mücadele veren, ilmi olarak tarih ve ilahiyat araştırmalarının temellerini atan kişidir. Dini,ilmi ve tarihi olarak çok sayıda eser kaleme alan Mercani, eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça olarak yazmıştır. Bunun yanında Türkçe olarak yazdığı bazı eserleri de bulunmaktadır. Mercani'nin tarihi eserleri şunlardır : **Vefiyet-ul-Aslâfl ve Tahiyat-ul-Ahlâf, Müstefâd-ul-Ahbârî fi Ahvâil Kazan ve Bulgar, Gulâlet-uz-Zaman fi Tarih-i Bulgar ve Kazan, Gurfet-ul-Hevakin il Arefat-il-Havâkin, Muhtasar-un-Nücm-iz-Zahireti fi Ahvâli Misr'e ve'l-Kahlretl.** (Ayrıntılı bilgi için bkz., Nâdir Devlet, " Kazanlı Tarihçi ve İslahatçı Din Adamı Şehabeddin Mercani I,II ", Kazan Dergisi, Yıl II, sayı V, VI, Eylül-Kasım 1971, Aralık 1971-Şubat 1972, s.33-42, s.8-19.

¹⁷ Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Rusya Türkleri arasında en büyük din bilimcilerinden biridir. Ölümüne kadar iç Rusya ve Sibiryâ müftülüğü yapmıştır. Rızaeddin Fahreddin'in çeşitli konularda eserleri bulunmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır : **Asar, Meşhur Kımseler, Meşhur Hatunlar, Dini ve İctimal Meseleler,** ayrıca **Sellme ve Esmâ** adında iki hikayesi de bulunmaktadır. Rızaeddin Fahreddin 7.3.1926 tarihinde İstanbul'da bulunan Abdürreşid İbrahim'e şu mektubu yazmıştır: " Önümüzdeki Mayıs ayının otuzunda İslâm kurultayını toplamak için hükümet izin verdi. Lâkin bizim kendi halkımızda fikir ve himmet, ahlâk ve hamiyet iflas etti. Aramızda şikak ve nifak gittikçe artmaktadır. Kendim kurultaydan sonra dağılmış rızımı

Türklerinin bayraklaşan ismi, İsmail Gaspıralı¹⁸ gibi şahıslar bulunuyordu. Şehabeddin Mercani 1880 yılında Hacca giderken İstanbul'a uğramıştı. Abdürreşid İbrahim'de o sırada İstanbul'da bulunuyordu, adını duyduğu bu büyük âlimi hemen ziyaret ederek onun nasihatlerini dinledi, ölümüne kadar sürekli irtibatta bulundu.

Abdürreşid İbrahim Tara'da bulunduğu bu yıllarda kaleme aldığı **Liva-ül Hamd** adlı broşürünü İstanbul'da bastırarak Rusya'ya getirtip dağıttı.¹⁹ Bu broşürde Abdürreşid

arayıp bir tarafa yönelmek ve dinlenecek yerimi koçalamak niyetindeyim. Şimdiki düşüncem Kâşgar'a gidip bir medreseye girmek, bulunursa çocuklara ders vermek iman ve ibadet öğretmekle uğraşmak ve sayılı demlerimi orada tamamlamaktır. Başka bir tarafa gitmeye maddi gücüm yoktur. Belki mezara da göçerim; belki sağ olsam da hiçbir yere gidemem. Çünkü ihtiyarım kendi elimde değil. Öyleyse de, Allah yolunda hiç olmazsa on adım atmak hususundaki niyetim sağlamdır. Şayet böyle bir yolculuk nasip olursa Kâşgar'a mı, Efganistan'a mı gitmemi münasip görüyorsunuz? İltifat edip cevap yazarsanız kurultaya kadar gelirdi inşallah " (Bak. A. Battal Taymas, Kazanlı Türk Meşhurlarından, Rızaeddin Fahreddinoğlu, İstanbul 1958, s.30-31.) Abdürreşid İbrahim yazdığı cevabi mektupta Rızaeddin Fahreddin'i Türkiye'ye davet etmektedir. Abdürreşid İbrahim'in Rızaeddin Fahreddin'e gönderdiği bu mektup, 9-14 Haziran 1992 tarihinde Kazan'da düzenlenen Türkoloji Kongresi'ne Rızaeddin Fahreddin ile ilgili bir tebliğ sunan Başkurdistanlı tarihçi F. Baislev'in belirttiğine göre halen Ufa devlet kütüphanesinde bulunmaktadır.

¹⁸ İsmail Gaspıralı (1851-1914), Rusya Türkleri arasında yetişmiş en büyük aydınlardan biridir. Aynı zamanda başarılı bir eğitimci, gazeteci, yazar, yayımcı ve cemiyetçidir. Rusya Türklerinin aydınlanma dönemi olan 19. yy sonu ve 20. yy başlarında faaliyet gösteren aydınlar arasında ön saflarda yer alanlar arasında gelmektedir. bkz., Nâdir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara 1988, Mehmet Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914), Ankara 1987.

¹⁹ Broşür hakkında ayrıntılı bilgi eserleri kısmında verilecektir. Eşref Edip bu broşürün Rusya'da bastırıldığını yazmaktadır. (Eşref Edip, Mehmed Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları, İstanbul 1962, s.360.) Mustafa Uzun ise bu broşürün 1885 yılında İstanbul'da basıldığını yazmaktadır. (Mustafa Uzun, a.g.m.) Eserin mevcudu bulunmadığı

İbrahim Rusya'da baskı altında yaşayan Türkleri Türkiye'ye göç etmeye çağırıyordu. Broşürün etkisiyle olsa gerek bu yıllarda (1890) özellikle Sibiryaya bölgesinden yetmiş bin kadar Türk, Türkiye'ye göç etti. Gerek hava değişimi gerekse başka sebeplerden bunlardan bir kısmı telef oldu bir kısmı Türkiye'ye uyum sağlayamayarak geri döndü, iki yüz kadar aile Eskişehir'in Osmaniye ilçesine bağlı Karahöyük köyüne, elli aile kadarda Konya'nın Cihanbeyli ilçesine bağlı Böğürdelik köyüne bir kısım aile de Kayseri'ye yerleşmişlerdir.²⁰ Abdürreşid İbrahim 1890 yılında Tara'dan yanına on talebe alarak yeniden İstanbul'a geldi, bu talabeleri Darüşşafaka ve Darütedris okullarına yerleştirdi. İstanbul'da birkaç ay kaldıktan sonra yeniden doğumyeri olan Tara'ya döndü.²¹

Abdürreşid İbrahim 1891 yılında Ufa'ya geldi, ertesi yıl yani 1892 yılında " *Orenburg Ruhâni Meclisi* " onu kadı tayin etti.²² Rusya'nın Türk hanlıklarını ele geçirmesi ile sahipsiz kalan müslüman Türkler 1789'da kurulan bu mahkemeye dört elle sarılmışlardı. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi mahkemenin başına daha çok Rus çıkarlarına hizmet eden kişiler getiriliyordu. Abdürreşid İbrahim Ufa'da kadı olarak vazife yaptığı bu yıllarda mahkemenin müslümanların faydasına çalışması için gayret göstermiştir. Çünkü O müslüman Türklerin en ufak işleri için dahi aylarca yol katederek bu mahkemeden alacakları fetvâya ne kadar ehemmiyet verdiklerini görüyordu. Bu mahkemeden çıkan fetvâlar müslüman Türkler için adeta bir yüce ferman niteliğini taşıyordu. Abdürreşid İbrahim aynı zamanda bu mahkemenin azasıydı (Mahkeme bir reis ve üç azadan müteşekkildir). 1893 yılında mahkeme reisi *Muhammedyar Sultan(of)*' un Hac'a gitmesi üzerine mahkemenin reisliğine Abdürreşid İbrahim getirildi. Sekiz ay kadar bu mahkemede reislik yaptı. Mahkemenin müslümanların çıkarına

İçin basıldığı yer hakkında kesin bir şey söyleyememekle birlikte, o dönemdeki Rus baskısı göz önüne alınırsa eser büyük ihtimalle Abdürreşid'in İstanbul'da edindiği dostları tarafından bastırılıp Rusya'ya gönderilmiştir.

²⁰ Abdürreşid İbrahim, " *Türkiye Haricinde Türkler* ", *Vakit*, Numara 2850, 6 Kânunewel 1925. Mehmet Akalın, " *Böğürdelik Tatar Ağzı* ", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, I, s.57, İstanbul 1985.

²¹ Abdürreşid İbrahim, " *Ahval-i Alem-i İslâm Hakkında Konferans (Şehzade Kulbünde)* ", *Sırat-ı Müstakim* (*Bundan sonra SM olarak verilecektir*), IV, Sayı 85, 11 Nisan 1328, s.118-123.

²² Abdürreşid İbrahim ,(*haz., Mehmet Paksu*) *İslâm Dünyası ve Japonya'da İslamiyet*, İstanbul 1987, s.82.

hizmet etmeye başladığını gören Rus hükümeti ona baskı yaparak istifaya zorladılar. Mahkeme reisliğinden sonra Abdürreşid İbrahim'in üzerinde ağır bir Rus baskısı meydana gelmişti. Bu durumda Rusya'da daha fazla kalmanın tehlike meydana getireceğine kanaat getiren Abdürreşid İbrahim 1894 yılında İstanbul'a geldi.²³

Abdürreşid İbrahim İstanbul'a geldikten sonra ilk iş olarak " *Orenburg Ruhani Meclisi* " nin ve Rusya müslümanlarının istikbaline ait **Çolpan Yıldızı** adlı broşürü İstanbul'daki dostlarının yardımıyla bastırdı. Bu broşürde ayrıca müslüman Türklere yapılan baskı ve haksızlıklar da dile getirilmiştir. Abdürreşid İbrahim'in bu broşürü Rusya'daki " *İlk Türk Siyasi Belgesi* " olarak da nitelendirilmektedir.²⁴ Bu broşür İstanbul'daki Mahmut Bey matbaasında bir gecede bastırılarak Odessa üzerinden Rusya'ya kaçırılmıştır.²⁵ Broşürün acele olarak bastırılmasının nedeni ise bu sıralarda İstanbul'da oldukça hareketli günlerin yaşanmasından ileri gelmektedir. O dönemde İstanbul'daki matbaalar Padişahın aleyhinde birşey bastırılmaması için gözetim altındaydılar.²⁶

Abdürreşid İbrahim İstanbul'da yaklaşık olarak iki yıl kadar kaldı. İstanbul'da zamanın ileri gelen devlet adamlarıyla ve edebiyat erkanından önemli şahıslarla görüşerek Rusya'daki soydaşları için yapacağı faaliyetleri planlıyordu. Boş vakitlerinde de ziraat ve kırmızılık²⁷ üzerine çalışmalar yapıyordu. 1896 yılının başlarında İstanbul'dan Buhara'ya bir seyahete çıktı, Buhara bölgesindeki Türk liderleriyle görüşerek Rusya'da yaşayan müslüman Türklere siyasi ve medeni haklara kavuşma bilmeleri için ortak mücadele etmeleri gerektiği fikrini aşılama çalıştı. Buhara'dan tekrar İstanbul'a geldi. Rus sosyalistlerinden V. Amfiteatrov' un İsviçre'de olduğunu öğrenince İstanbul'dan İsviçre'ye gitti. V.Amfiteatrov ile görüşerek Rusya'da yaşayan müslüman Türklere siyasi ve medeni hakların verilmesini istedi. İsviçre'de birkaç ay kaldıktan sonra 1897 yılının sonlarında tekrar İstanbul'a döndü. Fakat

²³ A.İbrahim, *Tercüme-i Hâlim, Petersburg (Tarihsiz), s.128.*

²⁴ *N. Devlet, a.g.e., s.76.*

²⁵ A. Bennigsen- C.L. Quelquejay, " *La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920* " (Paris 1964), s.44.

²⁶ A. İbrahim, *Alem-i İslâm, s.82.*

²⁷ *Kırmız: Kısrak sütünden yapılan en eski bir Türk içkisidir. Bilimsel araştırmalar Kırmızın verem, ülser, karaciğer ve çeşitli mide hastalıklarına iyi geldiğinin ortaya koymuştur.*

onun Rusya aleyhinde yürüttüğü faaliyetlerden Osmanlı Devleti'nin rahatsız olmaya başladığını öğrenmesi üzerine İstanbul'dan ayrılarak Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan, Yugoslavya, Batı Rusya, Kafkasya, Maveraünnehir, Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Yedisu Vilayeti ve Sibirya bölgelerinde çeşitli temaslarda bulunduktan sonra doğum yeri olan Tara'ya geldi.²⁸ Bu seyahatlerini daha sonraki yıllarda neşredeceğini **Alem-i İslâm** adlı eserinde (s.14.) yazmaktaysa da araştırmamız sırasında bu seyahatlerle ilgili bir esere rastlamadık.

Abdürreşid İbrahim Tara'da bir müddet kaldıktan sonra Japonya'ya gitti. Japonya'da bazı temaslarda bulunduktan sonra 1900 yılının sonlarında Petersburg'a geldi. (Abdürreşid İbrahim'in 1900 yılında Japonya'ya hangi sebeple gittiği ve Japonya'daki faaliyetleri ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.)²⁹ Petersburg'da yayın faaliyetlerine girişerek **Mir'at** adlı bir dergi çıkarmaya başladı.³⁰ 1902-1903 yılları arasında tekrar Japonya'ya giderek anti Rusya propagandasına katıldı. Fakat Rus elçiliğinin Japon hükümetinden ricası üzerine Japonya'dan ayrılması istenmiştir.³¹ Abdürreşid İbrahim Japonya'da bulunduğu sırada daha önce (1884) yılında ziyaret ettiği devrin Osmanlı padişahı sultan II Abdülhamid'e bir mektup yazarak Japonya'da islâmiyetin yayılması için ondan yardım istedi. II Abdülhamid bu mektupla ilgili olarak şunları söylemektedir: " Japonların Ruslara karşı kazandıkları zaferin arifesinde idi. Japon imparatorluuk ailesine mensup bir prens beni ziyarete geldi. İmparatorundan hususi bir mektup getiriyordu. Benden islâm dininin muhtevasını, iman esaslarını, gayesini, felsefesini,

²⁸ A. İbrahim bu üç yıllık seyahati sırasında toplam 43.653 km yol katediğini yazmaktadır. Bu seyahatlerin 712 km yaya, 1.851 km deve sırtında, 10.635 kkm at sırtında, 10.696 km vapur ile, 19779 km ise tren ile yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: A. İbrahim, a.g.e., s.2-16.

²⁹ A. A. Rorlich, **Volga Tatars A Profile in National Resillence**, Stanford 1986, s.236.

³⁰ **Mir'at** adlı dergi 1990 yılında çıkmaya başlamıştır. 1900 yılına ait iki numaralı dergi Helsinki Üniversitesi kütüphanesinde mevcuttur. (bak., Harry Halen, **Handbook of Oriental Collections in Finland**, 1977, s.255.) A. Bennigsen -C. L. Quelquejay, **La Presse etle Mouvlment National chez les Muslumans de Russie Avant 1920**, Paris 1962, s.44'de derginin 1902 yılında çıktığını yazmaktadır. Mustafa Uzun, " Abdürreşid İbrahim ", **TDVİA**, Cilt 1, s. 295'deki makalesinde derginin aynı şekilde 1902 yılında çıktığını yazmaktadır.

³¹ A. A. Rorlich, a.g.e., s.236.

ibadet kaidelerini izah edecek kudrette bir dini-ilmi heyet istiyordu. Bunun sebebi vardı, orada islâmiyeti yaymayı mukaddes vazife sayan Abdürreşid İbrahim isimli aslı Kazanlı olan bir müslüman aliminden mektup almış Japonya'daki islâmı tamim hareketine yardımcı olmam istenmişti. İslâm aleminin halifesi idim, bir tarafta daima iftihar ettiğim ve hizmetkarı olmaya çalıştığım bu âli vazife, diğer taraftan ruhumda bu mahiyette şerefli hizmete duyduğum hasretle, mümkün olan herşeyi yaptım. Fakat bu yardımım daha çok maddi sahada kaldı. Çünkü Abdürreşid İbrahim bizim din adamlarımızdan başka hüvviyet içinde idi, Türkçe, Arapça, Farsça'dan başka Rusça ve Japonca biliyordu. Kırk yaşından sonra Fransızca ve Latinceyi öğrendiğini yazmıştı. " 32

Abdürreşid İbrahim 1901 ve 1903 yılları arasında Japonya'ya yaptığı bu seyahatleri ile ilgili birşey yazmadığı gibi **Alem-i İslâm** adlı eserinde 1907 yılında Japonya'ya yaptığı seyahatini ilk Japonya seyahati olarak belirtmektedir. Daha önce Japonya'ya yaptığı seyahatlerini belirtmemesinin sebebi kanaatimizce 1901 yılında Japonya'da kurulan " **Siyah Ejderhalar Örgütü** " 33 ile ilişkisi olmasından ve ilişkinin duyulmasını istememesinden ileri gelmektedir. Japonya'nın Ruslara karşı 1905 yılında kazandığı başarı onu ziyadesiyle memnun etmişti. Çünkü Rusya ortak düşmandı ve düşmana karşı Japonlarla ittifak yapmak kendisine en doğal olan şeydi. Ayrıca Japonların 1905 yılında Ruslarla yaptıkları savaşta esir aldıkları müslüman Türklere iyi davranmaları Abdürreşid İbrahim'i çok sevindirmişti. O Rusya müslümanlarının ve uzak doğuda batı esareti altında yaşayan müslümanların ancak Japonların yardımıyla bu esaretten kurtulacaklarına inanıyordu. Abdürreşid İbrahim'in bu örgülle ilişkiye girmesinin nedeni yukarıda belirtilen sebeplerden başka birşey olmasa gerektir. Gerçi Abdürreşid İbrahim'in bu örgülle ilişkisi olduğuna dair elde herhangi bir belge olmamakla beraber bu örgütün lideri Kızıl Ejder lakaplı Japonla çekilmiş resmi bulunmaktadır. Ayrıca

³² Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980, s.101.

³³ **Siyah Ejderhalar Örgütü**: 1901 yılında Japonya'da kurulmuştur. Örgütün diğer bir ismi " **Amur Nehri Derneği** " dir. Japonya'nın hayat sahasının Asya kıtasına yayılmakta ve Amur nehrine ulaşmakta olduğuna inanıyorlardı. Batıdan yalnızca teknolojinin alınıp doğu ahlakının muhafazası taraftarıydılar. Bu dernekle ilgili belgelerin Japon arşivlerinde ikinci Dünya savaşı sırasında kaybolduğu ileri sürülmektedir. (Bu bilgileri Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Görevlisi Bayan Selçuk Esenbel vermiştir. Kendisi halen Japonya'da araştırmalar yapmaktadır.)

Orhan Koloğlu, Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da samimi ilişkisi olduğu kişilerin çoğunun bu örgütün üyeleri olduğunu yazmaktadır.³⁴

Abdürreşid İbrahim 1904 yılının bahar aylarında İstanbul'a geldi. Fakat onun Japonya'da yaptığı çalışmalar ve İstanbul'da daha önceki yıllarda bastırarak Rusya'da dağıttığı broşürlerden (**Livaül Hamd** ve **Çolpan Yıldızı**) ve onun İstanbul'da Rusya müslümanları lehine yaptığı çalışmalardan rahatsız olan Rus hükümeti elçisi aracılığıyla Osmanlı devletinden Abdürreşid İbrahim'in tutuklanmasını istedi. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim tutuklanarak Rus görevlilere teslim edildi. Abdürreşid İbrahim 12 Ağustos 1904 tarihinde Odessa'ya getirilerek hapsedildi. Burada yaklaşık iki hafta hapis yattıktan sonra Rusya Türklerinin Rus hükümetine yaptıkları büyük baskı neticesinde 21 Ağustos 1904 tarihinde serbest bırakıldı.³⁵ Abdürreşid İbrahim hapisten çıktıktan sonra Kazan'a gitti. Burada bulunan Tatar aydınlarıyla görüşerek bundan sonra yapacakları çalışmaları planlamaya koyuldu.³⁶

1904 yılının sonlarına doğru Abdürreşid İbrahim Kazan'dan ayrılarak Petersburg'a yerleşti. Burada görünüşte ticaretle meşgul olmakla birlikte bir matbaa kurarak dini ve siyasi eserler yayınlamak için çalışmalara başladı. İlk olarak Rusya'da yaşayan Türkler arasında siyasi ve dini bir birlik kurmak için **Ülfet** adlı bir dergi çıkarmaya başladı. **Ülfet** Rusya'nın bütün bölgelerindeki Türkler tarafından oldukça büyük ilgiyle karşılandı. Özellikle Türkistan bölgesinde derginin aşırı ilgi görmesinden ötürü dergi polis kayıtlarına zararlı basın olarak geçmişti.³⁷ Derginin yazarları arasında bu sırada Petersburg'da hukuk tahsili yapmakta olan Musa Carullah Bigi'de bulunmaktaydı.³⁸

Abdürreşid İbrahim Petersburg'da yayın faaliyetlerinin yanısıra Rusya müslümanlarına siyasi haklar kazandırmak için 1904 yılının Ekim ayında Moskova 'ya giderek " **Zemstvo** " (mahalli idare başkanları) idarecilerinin gayri resmi olarak yaptıkları toplantıları takib etti.

³⁴ Orhan Koloğlu, *Mikado'yu Bir Sünnet Edebilseydik*, **Milliyet**, 9 Kasım 1990

³⁵ Gerhard V. Mende, *Der Nationale Kampf der Russland Türken*, Berlin 1936, s.99.

³⁶ A. Arşaruni - O. Gabidullin , *Oçerki Pan-Islamizma I Pan Turkizma v Rossi*, Moskova 1931, s.43.

³⁷ A. Zeki Velidi Togan, *Türkistan*, 2 bsk., İstanbul 1981, s.352.

³⁸ Musa Carullah Bigi, (*Sadeleştirten, Yusuf Uralgiray*), *Uzun Günlerde Oruç*, Ankara 1975, s.XIII.

" Zemstvo " idarecileri bu toplantıların bir devamını Kasım ayında Petersburg'da yaptılar. Abdürreşid İbrahim bu toplantıyı da takib ederek, kararlardan birer nüsha elde etti. Elde ettiği bu kararlarla birlikte o günlerde dahiliye nazırlığına tayin kılınmış Svetopolk Mirski 'nin makamına giderek, Rusya müslümanlarının taleplerini ilettiler. Svetopolk Mirski Abdürreşid İbrahim'in taleplerini makul görüp bu isteklerin resmi şekilde kendisine bildirilmesini tavsiye etti.³⁹ Abdürreşid İbrahim Rusya müslümanlarının eline geçen bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmek için Moskova'dan ayrılarak Kazan ve civarındaki Hankirman (Kasım), Çistay, Bubi, Perm, Ufa şehirlerine giderek buralarda, müslüman Türklerin bir kongre toplaması fikrini ileri sürdü. Abdürreşid İbrahim'in bu fikri o günlerde pek itibar görmedi. O Ufa'da bulunduğu sırada bir laiha hazırlayarak mektep müderrislerinin vilayet nezaretinden alınıp mektep nezareti isminde bir müdiriyetin teşkil edilmesi ve bu mektep nezaretinin her vilayette şubelerinin açılması fikrini ileri sürdüyse de bu fikride kadılar tarafından tatlı hayal olarak yorumlandı.⁴⁰

Abdürreşid Ufa'da nüfuzlu şahıslar olan Bünyamin Ahtem(ov), Kutluğ Muhammed Tevkil(ev) ve Şah Haydar Sırtlan(ov) ile müşaverede bulunarak çalışmalarını yürütme kararı almışlardı. Hatta bu üç nüfuzlu şahıs " Rusya'da şüphe yok inkilap olacak, Tatarlarda gaffet asla caiz değildir, fırsat gayet mühimdir " diyerek Abdürreşid İbrahim'in fikirlerini müslümanların geleceği açısından çok önemli bulmuşlardır.⁴¹ Abdürreşid İbrahim, Ufa'da temaslarını tamamladıktan sonra Troyski'ye giderek Veli Bay Yauş(ev) ve Hacı Rahmankul(ov) ile görüşerek Svetopolk Mirski'nin tavsiyesini anlattı. Bunun üzerine Troyski müslümanları isteklerini Ahmed Hacı ile Svetopolk Mirski'ye ilettiler. Abdürreşid İbrahim Troyski'den Kızılyar (Petropavlovsk)'a giderek burada yapılan toplantılarda Kızılyar'ın resmi vekili seçildi. Ayrıca umum bir Rusça dilekçe yazıp Svetopolk Mirski'ye gönderdiler.⁴²

Abdürreşid İbrahim 1905 senesi Mart başlarında Kazan'a geldi. Kazan'da Yusuf Akçura ve Bünyamin Ahtem(ov) ile bir akşam biraraya gelerek bir büyük meclis teşkil etmek fikrini müzakere ettiler. Bu fikir olumlu karşılanarak meclisin toplanması için yapılacak davetlerle Yusuf Akçura'nın ilgilenmesi kararlaştırıldı. Ertesi gün tekrar Kazan'ın meşhur zenginlerinden Ahmed

³⁹ M.Carullah Bigi, *Islahat Esasları, Petrograd 1917, s.4.*

⁴⁰ N. Devlet, *a.g.e., s.81.*

⁴¹ M. C. Bigi, *a.g.e., s.4.*

⁴² N. Devlet, *a.g.e., s.81.*

Bay Hüseyin(ov)'un evinde toplanıldı. Toplantının başkanlığı ev sahibi olması nedeniyle Ahmed Bay'a verilmesine rağmen o bu toplantının gerçekleşmesinde büyük emeği olan Abdürreşid İbrahim'e başkanlığı bıraktı. Toplantıda altmış kişi bulunmaktaydı.⁴³ Toplantıda Rusya müslümanlarının ihtiyaçları hususunda çeşitli konuşmalar yapıldı. **Kur'ân**'ın Türk diline tercüme edilmesine ve alınan kararların bir laiha haline getirildikten sonra Petrograd'a yollanmasına karar verildi. Bir sonraki gün yapılan toplantıda da " *Umum Rusya Müslümanlarının* " Petersburg'da bir toplantı yapmaları gayesi ile Kırım, Kafkasya, Kazak ve Türkistan müslümanlarına davetnâme yollama kararı alındı.⁴⁴

Toplantının bitiminden birkaç gün sonra Abdürreşid İbrahim Petersburg'a döndü. Petersburg'dan Bakü'de bulunan Ali Merdan Topçubaşı(ev)'e mektup yazarak Bakü vekillerini Petersburg'a davet etti. Ali Merdan Topçubaşı(ev) bu sırada Bakü'de **Hayat** adlı bir mecmua çıkarmak için hükümetten izin almıştı. Ali Merdan Topçubaşı(ev) Abdürreşid İbrahim'in teklifini memnurlukla kabul ettiğini belirterek ayrıca çıkaracak olduğu dergi için de kendisinden yazı istedi. Abdürreşid İbrahim bu isteği memnuniyetle karşılayarak **Hayat** için muharrirlik görevini üstlendi. Abdürreşid İbrahim Petersburg'da bulunduğu sırada Rusya müslümanlarından çeşitli guruplar onu ziyaret ederek onunla müzakerelerde bulunuyorlardı.⁴⁵

8 Nisan 1905'de Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in başkanlığında Ali Merdan Topçubaşı(ev), Ali Hüseyinzade, Alim Maksud, Bünyamin Ahtem(ov) toplanarak umum Rusya müslümanlarının dini bir merkezini kurma meselesini müzakere ettiler. Ayrıca Rusya müslümanları için siyasi bir heyet tesis etmek meselesi de müzakere edildi. Siyasi heyetten maksad siyasi bir parti kurma fikriydi. Toplantıdan birkaç gün sonra Petersburg'a gelen İsmail Gaspıralı'ya bu fikir açıklanınca o da fikri makul gördükten sonra, ilk toplantının " *St. Makarya Fuarı'nda (Nijni Novgorod)* " yapılması kararlaştırıldı.⁴⁶

10-15 Nisan 1905 tarihleri arasında Ufa'da toplanan müslüman kurultayına Abdürreşid İbrahim çağrılmamıştı. Bu kurultayın toplanmasını sağlayan müftü Muhammedyar Sultan(ov)'un Abdürreşid İbrahim'i bu kurultaya çağırmasının sebebi ise, müftünün Rus

⁴³ a.g.e., s.82.

⁴⁴ M. C. Bigi, a.g.e., s.4.

⁴⁵ M. C. Bigi, a.g.e., s.10.

⁴⁶ N. Devlet, a.g.e., s.89.

hükümetinin emrinde olmasından ileri gelmektedir. Zaten yukarıda belirtildiği gibi Abdürreşid İbrahim ile müftünün arası pek iyi değildi. Çünkü Abdürreşid İbrahim'in Rusya müslümanları adına yürüttüğü çalışmalar müftünün ve dolayısıyla Rus hükümetinin hoşuna gitmiyordu.⁴⁷ Esasında bu kurultay Rusya müslümanları için oldukça önemliydi, soydaşları için büyük fedakarlıklar gösteren Abdürreşid İbrahim'in bu kurultaya çağrılmamış olması büyük eksiklikti. Çünkü kurultay o günlerde " *Rusya müslümanları tarafından yapılan en mühim toplantı* " ⁴⁸ idi.

8 Nisan 1905'de Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in evinde kararlaştırılan " *Müslüman İttifakı* " adlı partinin ikinci toplantısının Çistay'da Zakir Hazret adlı birinin kızının düğün merasiminde yapılması kararlaştırıldı. Bu düğüne Rusya'nın her tarafından müslümanlar davet edildi. Toplantıya, imamlar, genç talebeler, zenginler, edip ve muharrirler katıldı. Abdürreşid İbrahim bu toplantıda " *Neşr-i Maarif* " adlı bir dernek kurulması teklifinde bulundu.⁴⁹ 1885 yılından beri çeşitli yayın faaliyetleri ile müslümanları bilgilendirmeyi kendisine gaye edinen Abdürreşid İbrahim kurulacak bu dernekle halkı siyasi, iktisadi mevzulara alıştırmamanın mümkün olacağına inanıyordu. Kurulacak derneğin imkanları daha çok olacağından binbir zorlukla çıkmakta olan gazete ve dergiler bundan sonra daha iyi şartlar altında çıkabilecekti. Abdürreşid İbrahim'in bu fikrine yakınlık duyanların en başında Musa Carullah Bigi gelmekteydi. Çünkü O Abdürreşid İbrahim'in Petersburg'da ne kadar zor şartlar altında hiçbir karşılık beklemeden soydaşları için yaptığı fedakarlıkları yakından görüyordu. Abdürreşid İbrahim bu fikrini mecliste hazır bulunan cemaata anlattı, meclis bu fikirleri memnuniyetle karşıladı, hatta böyle bir dernek kurulacak olarsa hepsi aza olacaklarını belirttiler. Abdürreşid İbrahim'in fikri mecliste hazır bulunan cemaata büyük tesir etti. Nikâh akşamı Murtaza Vahap'ın evinde yine bir meclis teşkil edildi. Abdürreşid İbrahim bu toplantıda

⁴⁷ Abdürreşid İbrahim Muhammedyar Sultan (ov) için şöyle yazmaktadır : " Muhammedyar Sultan(ov) Rus darülfünununda yetişmiş, Türkçe okuyup yazma bilmeyen, Rus mezalimine alet olarak müftü tayin edilmiş, müslüman adlı bir haindir." bak., Abdürreşid İbrahim, " *Cihad Meydanları Ulema-i İzami Bekliyor* ", **Sebîlürreşad** (*Bundan sonra S olarak verilecektir*), *Cilt 13, Sayı 328, 12 Şubat 1330, s.120-121.*

⁴⁸ N. Devlet, a.g.e., s.22.

⁴⁹ N. Devlet, a.g.e., s.89.

da söz alarak fikirlerini izah etti. Fakat bazı demokrat görüşlü kişiler ve talebeler Abdürreşid İbrahim'e hücum ettiler, Abdürreşid İbrahim hiçbir mesnetten uzak bu saldırılara cevap vermeyerek sükut etti, meclis bu tatsız olaydan sonra dağılmak zorunda kaldı.⁵⁰

Abdürreşid İbrahim Bakü'de Ali Merdan Topçubaşı(ev)'in çıkardığı **Hayat** dergisinde " *Birinci Müslüman Kongresi* " nin Mekerce Pazarı (Nijni Novgorod)'nda ⁵¹ toplanacağını yazarak, toplantı ile ilgili çeşitli makaleler de yine bu dergide yazdı. (Derginin orijinali Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır, Türkiye'de derginin nüshaları bulunmadığı için Abdürreşid İbrahim'in makalelerine bakamadık.) 1905 yılında Rusya müslümanları arasında meydana gelen bu hareketlilik Kazak bozkırlarına kadar yayılmıştı. Turgay oblastına bağlı Orenburg vilayetinden yirmi kadar vekil Petersburg'a gelerek Abdürreşid İbrahim ile görüştüler. Ona Kırgızların (Kazakların), Nogaylarla (Tatarlarla) birlikte hareket etmek istediğini söylediler. 13 Ağustos'da Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı(ev) tekrar bir araya gelerek müzakerelerde bulundular. Çünkü toplantının yeri henüz tespit edilmemişti. Her taraftan müslüman Türkler Mekerce Pazarına gelmeye başlamışlardı. Kongrenin toplanması için 8 Ağustos 1905 tarihinde Mekerce Pazarı valisinden izin istendi, vali bu sırada Mekerce Pazarında uygulanmakta olan sıkıyönetimi bahane ederek toplantıya izin vermedi. 14 Ağustos'da yapılan ikinci müracaat da olumsuz sonuçlandı. Bunun üzerine aynı günün akşamı Abdürreşid İbrahim, Molla Carullah Akçur(in)'in aralarında bulunduğu 5-6 kişilik gurup bir lokantada toplandılar, fakat yine bir çare bulunamadı. Toplantı dağıldıktan sonra Abdürreşid İbrahim ile Molla Akçur(in) yürürken Abdürreşid İbrahim'in aklına toplantının bir gemide yapılması fikri geldi. Bunu Molla Akçur(in)'e açıklayınca O da makul gördü. Bunun üzerine o gece vapur kiralanarak toplantıya katılacaklara haber verildi ayrıca davetsiz gelecek olanlar olursa onların da toplantıya alınmasına karar verildi.⁵²

⁵⁰ M. C. Bigi, a.g.e., s.165.

⁵¹ Mekerce : Rusya Türkleri, St. Makarya panayırının adını Türkçeleştirerek Mekerce adını vermişlerdir. Burası Kazan Hanlığı'nın son zamanlarında 1540 lı yıllarda kurulmuştur. Her yıl Temmuz ortalarından Ağustos sonuna kadar devam eden bu panayıra Rusya'nın her tarafından müslümanlar gelirdi. Bu nedenle burası aynı zamanda müslümanların kısa sürede olsa birlikte olduğu bir merkez durumunda idi.

⁵² N. Devlet, a.g.e., s.90-91.

Abdürreşid İbrahim 15 Ağustos günü saat 8 de kiralanan "Gustav Struve" adlı gemiye gelerek yiyecek ve içecek gibi malzemeleri temin etti. Saat 9 sularında davetliler gemiye gelmeye başladılar. Vapur saat 10 da hareket etti ve Rusya Müslümanlarının birinci toplantısı başlamış oldu. Toplantı Kur'an okunmasıyla başladı. Toplantı yaklaşık 13 saat sürdü, toplantıda alınan kararlar ⁵³ kurşun kalemlerle kağıtlara yazılmıştı. Fakat vapur limana yanaşmaya başlayınca kimse bu kararları ihtiva eden müsveddeleri yanına almak istemiyordu. Müsveddelerin imha edilmesine karar verildiği sırada Abdürreşid İbrahim müsveddeleri alarak her ne pahasına olursa olsun bunları muhafaza edeceğini söyleyerek onları mukaddes emanetmiş gibi koynuna soktu ve gemi limana yanaşınca limanda bekleyen bir arabaya binerek gözden kayboldu. O gün yapılan kongreye katılanlar arasında yalnızca Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah Bigi toplantı için toplanan para kasasından pay almadılar.⁵⁴

Abdürreşid İbrahim toplantıdan sonra Petersburg'a dönerek yeniden yayın faaliyetlerine girişti. Toplantının yapıışından bir kaç ay sonra " **İdare-i Muhtariye (Autonomiya)** " adlı eserini kaleme alarak, ilk kez iç Rusya müslümanları " *sınırlar ötesi ulusal, kültürel özerkliği ve Kırgızistan, Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan topraklarının ulusal bağımsızlığı* " fikrini ortaya koydu.⁵⁵ Abdürreşid İbrahim'in bu fikrini destekleyenler arasında Ufalı Seyit Gerey Sultan Cantür(in), avukat Aliaskar Sırtlan(ov)'da bulunmaktaydı. " *Milli istekleri meydana koymak yolunda Rusların ve Rus hükümetinin hatırlarını saymağa hiç de lüzum görmeyen bu üç zat muhtariyet (otonomi) taraftarı milletlerle (Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılarla) işbirliği yapmak fikrinde idiler.* " ⁵⁶ muhtariyet fikri müslüman cemaat tarafından da benimsenmesine rağmen bu yolda önemli bir somut adım atılmamıştır. Çünkü Rus sömürüsü altında yaşayan müslüman Türkler aralarında tam manasıyla bir birlik kuramamışlardı. Bu nedenle bu otonomi fikri başarıya ulaşamamıştır. Bu duruma en çok üzülenlerin başında Abdürreşid İbrahim gelmekteydi. 1910 yılında İstanbul'da **Sıratı Müstakim** dergisinde yazdığı makalesinde bu üzüntüsünü şöyle dile getiriyordu: " *otuz yıldır milletim milletim dedim, bu uğurda bütün*

⁵³ *Karalar için bkz., N. Devlet, a.g.e., s.93.*

⁵⁴ *M. C. Bigi, a.g.e., s.171.*

⁵⁵ *A. Bennigsen - C. Quelquejay (çev., Nezih Uzel), Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları, İstanbul 1981, s.226.*

⁵⁶ *Z. Velidi Togan, Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi, 2 bsk., İstanbul 1981, s.352.*

*Rusya'yı karış karış dolaştım, milletim için bin bir meşakkate göğüs gerdim, tek gayem milletimi bir araya toplamaktı. * Otonomi fikrinin başarıya ulaşmaması üzerine Abdürreşid İbrahim 1905 yılının Sonbahar aylarında Bin Üçyüz Senelik Nazar adlı bir eser hazırlayarak müslüman Türklerin birlik oluşturması için çaba sarfetti. (Bu eser Rusya'da sansürün gadrinden kurtulan ilk Türkçe eserdir.)*⁵⁷

1905 yılının Ekim ayında Abdürreşid İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı(ev) bir kaç defa bir araya gelerek müslüman Türklerin kuracağı *İttifak Partisi'* nin nizamnamesi ve programı üzerinde konuştular. Bu görüşmelerde ayrıca aza kaydı, merkez idare, şubeler ve şifre usulleri üzerinde de anlaşma sağlandı. Rusya müslümanlarının ilk siyasi partisinin programının hazırlandığı bu günlerde Rusya'da henüz hiç bir siyasi parti yoktu.⁵⁸ Fakat Ruslar da 1905'de meydana gelen bu yumuşamadan faydalanarak parti kurma faaliyetlerine başlamışlardı. Abdürreşid İbrahim Rusların kuracak oldukları bu partilerle işbirliği yapmayı düşünerek, kurulma aşamasında bulunan *Hukuk Nizamı (Provovoy Paryadok)* ve *Kadet (Konstitüsyonelist Demokratlar)* partilerinin yetkilileri ile Kasım ayında Petrograd'da bir toplantı yaptı. Bu toplantı daha çok bir müzakere toplantısı niteliğinde idi. İttifak partisi bu toplantıda varılan anlaşma gereğince özellikle Kazan bölgesinde Kadet partisini destekleyecekti. Bu görüşmeden sonra Abdürreşid İbrahim *Ülfet* adlı dergisinde yazdığı makaleler ile müslümanlar arasında yine bir umumi toplantı yapılması fikrini ileri sürdü. Diğer ileri gelen aydınlar da bu fikri destekleyince toplantının Ocak ayında Petersburg'da yapılması kararlaştırılmış oldu.⁵⁹

Ocak (1906) ayının başlarında müslüman vekiller her taraftan Petersburg'a gelmeye başladılar. 14 Ocak akşamı Musa Carullah Bigi ile Yusuf Akçura vekillerin şerefine bir ziyafet verdi. Fakat Kazaklar general Cengiz adlı birinin kıskırtması üzerine ziyafete katılmadılar. Abdürreşid İbrahim bu duruma üzülerek yanına Ahmed Faiz adlı birisini alarak Kazakların kaldığı yere gitti. Yalvarmalar neticesinde bir Kazak imamının ziyafete katılmasını sağladılar. Rusya müslümanlarının Petersburg'da yapacakları bu ikinci toplantı için resmi izin alınamayınca dört beş gayri resmi toplantı yapıldıktan sonra vekiller memleketlerine geri

⁵⁷ N. Devlet, a.g.e., s.94.

⁵⁸ M. C. Bigi, a.g.e., s.178.

⁵⁹ N. Devlet, a.g.e., s.95.

döndüler. Üçüncü toplantının Ağustos ayında Mekerce Pazarında toplanmasına karar verildi.⁶⁰

Rusya müslümanlarının üçüncü toplantısı içinde Ağustos ayının başlarında resmi izin talebinde bulunuldu, fakat bu talebi resmi makamlar reddettiler. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim harekete geçerek yanına Alim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov)'u da alarak bir dilekçe ile İçişleri Bakanlığı'na müracaat ederek resmi izin talebinde bulundu. Bu müracaat sonunda İçişleri Bakanlığında gerekli izin alınabildi. Resmi iznin alınması üzerine Rusya'nın her tarafına telgraflar çekilerek ve gazetelere ilan verilerek Rusya Türkleri üçüncü müslüman kongresine davet edildi. Bunun üzerine Kafkasya, Kırım, Türkistan, Sibiryaya ve daha bir çok bölgelerden vekiller Mekerce Pazarı'na gelmeye başladılar. Resmi izin alındığı için önceki toplantılara nazaran bu toplantıya daha çok katılan oldu. Ancak İsmail Gaspralı, Mirza Seyid Gery Alk(in) ve Ali Merdan Topçubaşı gibi liberal görüşlü kişiler bu toplantının gerilerinin toplantısı hüviyetine büründüğünü ileri sürerek katılmak istemediler. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim bir açıklama yaparak aradaki yanlış anlaşılma ve hoşnutsuzluğu giderdi.⁶¹

Üçüncü Müslüman Kongresi 16 Ağustos 1906'da Mekerce Pazarında Kur'an okunarak açıldı. Daha sonra Abdürreşid İbrahim kısa bir konuşma yaptı, bu konuşmasında " *ey müslümanlar bizler cümlemiz elhamdülillah karındaşız. Bizi islâm birbirimize karındaş etmiştir. Ehli islâmda karındaşlık, birlik yalnız sözde yahut yalnız kağıtta değil kalblerdedir, kandadır. 20 milyon Rusya müslümanlarında birlik karındaşlık olduğu gibi küre-i arzda bütün rû-i zeminde üçyüz milyondan ziyade ehli islâm kalblerinde manevi bir karındaşlık vardır. İslâmda karındaşlık partilerdeki birlik gibi değil kıyas kabul etmez derecede ziyadedir.* " diyerek müslüman Türkleri birlik içinde olmaya davet etti. Daha sonra konuşmasına devam ederek kongreye gericiler toplantısı damgası vurup katılmak istemeyenlere ve tereddüt içinde olanlara ise şöyle seslendi: " *resmi izin için hazırlanan dilekçeden* ⁶² *dolayı bazı arkadaşlarımız toplantıya katılmak istemediler. Eğer bu dilekçede bir kusur varsa bu yalnız benim kusurumdur. Toplantımız resmi olsun daha çok kardeşimiz bu toplantıya katılsın ve hükümet izin versin diye böyle bir*

⁶⁰ a.g.e., s.96.

⁶¹ a.g.e., s.98-99.

⁶² Bu dilekçe için bak., a.g.e., s.98-99.

yola başvurdum. Ben yalnız milletimi düşündüm, kusur yalnız benim kusurumdur. Ben kendimi milletime adadım gerekirse milletim için kendimi kurban ederim. Arkadaşlarımla bu dilekçede kusurları yoktur." ⁶³ Abdürreşid İbrahim'in konuşmasından sonra gündem üzerinde münakaşalar başladı. Gündem Abdürreşid İbrahim tarafından hazırlanmıştı ve şu maddelerden oluşuyordu:

- a) Misyonerler
- b) Mektep ve Medreseler
- c) İmamlar ve Ülemalar
- d) Her alanda ıslahat

Gündeme, alınan izne istinaden siyasi mahiyette herhangi bir madde konulmamıştı. Gündem üzerine itirazlar baş gösterince Abdürreşid İbrahim söz alarak, " Rusya'nın durumu hepimizce malumdur, bu nedenle programı gayet muhtasar etmeye mecbur kaldık. Bize verilen izin yalnızca program üzerinedir. Program müslümanların en mühim ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmaya çalışılmıştır. Programda var olan meseleleri halledersek kifaye eder. İnşallah yakında bir toplantı daha yaparak daha geniş ve siyasi meselelerimizde içeren bir program yaparız " diyerek gündem maddelerini açıkladı. Daha sonra Abdürreşid İbrahim'in de aralarında bulunduğu 12 kişilik bir hazırlık komisyonu kurularak çalışmalara başlandı.⁶⁴ Rusya müslümanlarının üçüncü toplantısı beş gün devam etti. Bu toplantıda Rusya müslümanlarının kültürel muhtariyetleri ile ilgili bir çok kararlar alındı.⁶⁵ Toplantının kapanış konuşmasını yine Abdürreşid İbrahim yaptı. Abdürreşid İbrahim bu konuşmasında " Rusya'da ehli islâm nekadar esaretler nekadar hakaretler gördü, müslümanlar insan değil gibi idiler. Özlerine de dinlerine de, kadir ve kıymet veren yok idi. Bu hallerden necat bulmak için nekadar çaba sarfettiler. Öz yurtlarını terkettiler, vatanlarında kalmış ehli islâmlar her türlü şiddetleri gördüler, envai zahmetleri çektiler. Hükümet ehli islâmı Ruslaştırmaya çalıştı, dinlerine her cihetten saldırdılar. Biçare müslümanlar hareketsiz cansız bir hale geldiler. Her milletde gayret hareket var idi, bizde hiç bir hareket yok idi. Haricden bize bakanlar bizleri ölmüş bir millet gibi görüp, bundan sonra bunlardan adam olmaz der idi. O vakitte bizi gazetelerde,

⁶³ M. C. Bigi, *Umum Rusya Müslümanlarının III Resmî Nedveleri*, Kazan 1906, s.4-5.

⁶⁴ a.g.e., s.8-9.

⁶⁵ Bu kararlar için bkz. N. Devlet, a.g.e, s.112.

matbuatda ayıp edenler var idi. Özümüzü, dinimizi mümkün olan hakaretlerin hepsiyle tahkir etselerde müdafaâ eden yok idi. Seneler geçmekte fenalık artmakta idi, şu ehvalin herne kadar esbab-ı zahiriyesi var ise de asıl sebep öz abimiz idi. Yıllar sonra Rusya'da ahval değişmeye başladı, ıslahat, inkılabat devri geldi. Bizim müslümanlar da hareket eseri görünmeye başladı. Lakin ibtida bizim isteklerimizi hükümet kapısına başkaları taşımakta idi. Bu sebepten hiç bir semere görmedik, bizim selamımızı işiden kağıtlarımızı eline alan bulunmadı. O cihetten ümidiz kesildi, derdimiz devasını aramak fikri bizlerde kuvvetlendi. Bir araya toplanıp ehvalimiz hakkında müşavere müzakere lazım oldu. Geçen sene burada toplandık, hükümetten ruhsat talep etdik, hükümet ruhsat vermedi. Çar-naçar en birinci cemiyetimizi su üstünde yaptık, müşavere, müzakere etdik, derd birliği din karındaşlığı hakim oldu. Birinci cemiyet kararı her tarafa yayıldı. Milletimiz arasında cemiyetimizin büyük tesiri göründü. İkinci defa Petersburg'a her taraftan vekiller geldiler, hükümet yine ruhsat vermedi. Meclisler her ne kadar gayri resmi toplandıysa da iş gördüler. Ehli islâm ehvalini mülâhaza edüp mufassal bir proğram tertip ettiler. Beş bin Türkçe beş bin Rusça tab kıldılar. Her tarafa neşr ettiler, nüshaları kalmadı, demek her tarafta okudular gördüler. Rus gazeteleri aleyhimizde her türlü şeyler yazdılar. Öz aramızdan hareketimizi ayıp edenler bulundu. Cemiyetimize sövdüler, ittifakımızı inkar ettiler, ehli islâm ıztıraba geldi, her tarartan mektuplar gelmeye başladı, tekrar içtimai talep eder oldular. Şu hallerimizi biz mizan-ı mülâhazaya koyduk, hallerimizi müzakere için bir resmi cemiyet gerekliliğini anladık, resmiyetsiz içtimai ehli islâmın kalblerine ümid vermez dedik. Resmi müsade istihsal etmeği vacib bildik. Arızada ne var bilir idik, hiç bir kelimeyi bilmeyerek derc etmedik, ehvalin gereğine muvafık arıza takdim etdik. Benim itikadım arızada millete zarar şey yok idi. Öyle ise de arıza hakkında sözler çok oldu. Hepsi asılsız idi. Ömürleri boyunca takib etdikleri fikirlerinin hilafına hareket etdiler. İttihad-ı İslâm bir boş hayeldir diyen ağalar İttifak-ı İslâm'ı envai kabahatlar ile suçladılar. Aramıza hücum bahanesiyle köhne adavetlerini izhar etmeye meydan buldular. Cemiyetimizi dağıtmak hayaline düştüler, arızada bir hilaf şey var ise meclisimiz arıza hesabına değil, proğram hesabınca demişsek de kabul etmediler. Ehli islâm ümitsiz olmasın diyerek her zillete tahammül etdik. Şükürler olsun meclisimiz toplandı, hazır olanlar edep dairesinde oturdular, konuşma yapanlar edep dairesinde söz söyleyip âli fikirler beyan etdiler. Milletimizin istikbali için ümid verdiler, şu beş gün devam eden meclisimiz adeta bir Tatar

Parlementi demeğe ayan oldu. Hepinize teşekkür ederim, meclisimize teşrif ettiniz " diyerek Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısını kapattı.⁶⁶

Üçüncü Müslüman Kongresi'nin 21 Ağustos 1906 tarihinde bitmesi üzerine Abdürreşid İbrahim Petersburg'a dönerek yeniden yayın faaliyetlerine girişti. **Ülfet** adlı gazetesinde yazdığı makaleleri ile müslümanları birlik olmaya çağırırdı. Fakat onun yayın ve siyasi faaliyetleri Rus hükümetinin gözünden kaçmıyordu. **Ülfet** gazetesi artık zorluklarla çıkmaya başlamıştı gazetenin seksen beşinci sayısı sansüre uğratıldığı için gazete tamamen yasaklandı. Abdürreşid İbrahim bundan yılmayarak yeni bir gazete çıkarmak için Kazak aydınlarıyla temas kurdu, yeni gazete 9 Haziran 1907 tarihinde **Sirke (Rehber)** adıyla çıktı. Ayrıca yine Haziran 1907 tarihinde **Necat (Selam yada Kurtuluş)** isimli dini ve politik bir dergi de çıkardı. Fakat bu derginin çıktığı gün Rus hükümeti Abdürreşid İbrahim'in matbaasını basarak onu tutuklamak istedi. Bu durumdan daha önce haberdar olan Abdürreşid İbrahim Petersburg'dan ayrılmak zorunda kaldı.⁶⁷ Petersburg'dan ayrılan Abdürreşid İbrahim, Buhara, Semerkand, Fergana, Yedisu, Alma Ata ve Yedi-Taş bölgelerini içine alan bir yıllık seyahate çıktı. Bu bölgelerdeki müslüman Türk aydınlarıyla görüşerek Rus hükümetine karşı ortak mücadele edilmesi için uğraştı. Ayrıca bölgedeki medreseleri dolaşarak bunların yeni eğitim sistemiyle (Usul-u Cedid) öğretim yapmaları için çalıştı. Orta Asya bölgesine yaptığı bu seyahatten sonra doğum yeri olan Tara'ya döndü. Tara'da kısa bir müddet kaldıktan sonra ailesini de yanına alarak Kazan'a gitti. Kazan'da hemen siyasi faaliyetlerine başlayarak Dördüncü Müslüman Kongresinin Mekerce Pazarı'nda toplanmasını sağladı. Bu toplantı da izin alınamadığı için yine nehir üzerindeki bir gemide yapıldı. Toplantıya katılanlar arasında Abdürreşid İbrahim, Orenburg Ruhaniye İdaresi eski azalarından Rizaeddin Fahreddin(ov), Kazanlı molla Apanay(ev), tarihçi ve Duma azası Hadi Atlasi, Vakit gazetesi muharriri Fatih Kerim(ov), İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı(ev) gibi ünlü şahsiyetler bulunmakta idi. Toplantıda alınan karar gereği eğitimle ilgili bir komite oluşturularak, muallimlik yaşına gelmiş Kazan bölgesindeki gençlerden bazılarının tahsil için İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Fakat onların bu kararlarından haberdar olan Rus hükümeti onların bu arzusunun

⁶⁶ M. C. Bigi, a.g.e., s.20-29.

⁶⁷ A. Bennigsen - C. L. Quelquejay, a.g.e., s.64.

gerçekleşmesine izin vermedi. Ancak 1908 yılından itibaren Kazan bölgesinden bir çok genç eğitim için Türkiye'ye gelebilmiştir.⁶⁸

Dördüncü Müslüman Kongresinin bitiminden sonra Abdürreşid İbrahim uzun bir seyahate çıkmaya karar verdi. Çünkü Rus hükümetinin ona uyguladığı baskı günden güne artmaktaydı. Onun için ülkeyi terketmekten başka çıkar bir yol kalmamıştı. Zaten bu dönemde Türk aydınları üzerindeki Rus baskısı oldukça çok arttığından bir çok Türk aydını Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. Bu aydınlar arasında en ön sırada Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Alimcan İdrisi ve daha sonraki yıllarda A. Zeki Velidi (Togan), Mehmed Emin Resulzade, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Abdullah Battal (Taymas) gibi tanınmış şahsiyetler gelmektedir. Abdürreşid İbrahim de önce büyük bir seyahat yaptıktan sonra Türkiye'ye gitmeye karar vererek Kazan'dan hareket etti. Esasında O eskiden beri böyle uzun bir seyahati düşünüyordu, fakat Rusya'da 1905'de meydana gelen inkılap, Türkler arasında uyanma hareketlerini başlatınca Abdürreşid İbrahim'de soydaşlarına yardımcı olmak gayesiyle bu seyahatini ertelemişti. Şimdi ise Rusya'da yeniden insani ve medeni haklar ayaklar altına alınmaya, gazeteler kapatılmaya, insanlar meçhul cinayetlere kurban gitmeye başlamışlardı. Bu durumda Rusya'da kalmanın tehlikeli olduğuna kanaat getiren Abdürreşid İbrahim seyahate çıkışını şöyle anlatmaktadır: " *önümde bir giden arkamda bir iten yok idi, yalnız himmet kemerini bele bağlayarak tevekkül asâsını ele aldım. Yalnız ila-yı kelimetullah halis niyetiyle Allah ipine sarılma fikrini tervic ve takviye mukaddes emeli uğruna çoluk çocuğumu ve mini mini ciğerparelerim olan masumlarımı Allah'a emanet ederek yola çıktım.*"⁶⁹

Abdürreşid İbrahim 16 Eylül 1908 tarihinde büyük seyahatine Kazan'dan başlayarak nehir yolu ile Ufa'ya hareket etti. Ufa'da bir kaç gün kaldıktan sonra demir yolu ile Çilebi (Çelyabinsk)'ye hareket etti.Çilebi'de bir kaç gün kalarak çeşitli temaslarda bulundu. Çilebi Sibirya tren hattının başlangıcı olduğundan iç Rusya'dan Sibirya'ya gönderilen göçmenler burada aktarma yaptıktan sonra Sibirya'ya doğru hareket ederlerdi. Abdürreşid İbrahim Çilebi'de bulunduğu günlerde Türk göçmenlerle görüşerek onları teselli etmeye çalıştı. Abdürreşid İbrahim Çilebi'den tren ile Petropavlovsk Kızılyar'a doğru hareket etti. Buradan da Omsk, Tomsk, İrkutsk yolu ile ve Moğolistan'a uğradı. Moğolistan'da budist rahiplerinin lideri Hamba Lama ile görüşerek ondan buda dini ve kitapları hakkında ayrıntılı bilgi elde etti. Budistlerin yüz bir

⁶⁸ " Rusya'da Genç Müslümanlık Hareketi ", SM, VI, Sayı 141, Mayıs 1327, s.173-174.

⁶⁹ A. İbrahim , Alem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet, I, İstanbul 1328, s.2.

ciltlik kitaplarında islâmiyetle ilgili bilgileri Hamba Lama'dan öğrendi. Budist manastırında birkaç gün kaldıktan sonra Mançurya'ya geçti. Mançurya'da bulunan Sibiryâ Tatarları kendisini büyük bir izzet ve ikramla misafir ettiler. Abdürreşid İbrahim burada bulunan bazı şehirleri dolaştıktan sonra Harbin şehrine geçerek burada bulunan Tatarlarla da görüştü. Harbin'den Vladivostok'a giderek gemi ile Japonya'ya geçti. Abdürreşid İbrahim'in seyahatinin en önemli kısmını Japonya seyahati teşkil etmektedir. Abdürreşid İbrahim Japonya'da küçük bazı şehirleri dolaştıktan sonra başkent Tokyo'ya geldi. Tokyo'da yaklaşık olarak yedi ay kadar kaldı. Tokyo'da bulunduğu sırada her kesimden insanlarla görüşerek fikir teatisinde bulunuyordu. Bu görüşmelerinde başlangıçta tercüman kullanıyordu, fakat gün geçtikçe anlaşacak kadar Japonca da öğrendi. Abdürreşid İbrahim özellikle Japon okullarını gezerek Japon eğitim sistemini yakından inceledi. Japon imparatorluk ailesinden prens İto ve ailesi ile samimi bir dostluk kurdu.⁷⁰ Bu aile sayesinde üst düzey Japon devlet erkaniyle tanıştı. Abdürreşid İbrahim Japonya'da bulunduğu sırada başkent Tokyo'nun etrafında bulunan kasaba ve köyleri dolaşarak Japonların yaşayışları örf ve adetleri hakkında ayrıntılı bilgi elde ettiği gibi aynı zamanda Japoncasını da geliştiriyordu. Çünkü bu gezintilerine tek başına çıktığı için mecburen Japon lisanını ile konuşmak zorunda kalıyordu. Böylece Japonca öğrenmek için daha büyük gayret sarfediyordu.

Abdürreşid İbrahim Japonya'da kısa sürede oldukça büyük ilgi görmeye başladı, kendisini bir çok cemiyetler davet ederek şerefine ziyafetler verdiler. Bu ziyafetlerde ve çağrıldığı bazı toplantılarda yaptığı konuşmalar da Rusya müslümanlarının ehvalinden ve islâmiyetle ilgili çeşitli bilgiler sundu. Onun bu konuşmaları ertesi günkü Japon gazetelerinde yer aldığından ve kendisi ile ilgili daha pek çok haber Japon gazetelerinde yayınlandığından Japonya'da onu tanıyanların sayısı oldukça çoğaldı. Abdürreşid İbrahim Japonya'daki konferansları ve görüşmeleri neticesinde az da olsa bazı Japonlar müslümanlığı kabul ettiler. Müslümanlığı kabul eden bu Japonlar daha çok üst düzey devlet memurlarıydı. Müslümanlığı yeni kabul eden bu insanların maddi ve manevi yardımıyla Abdürreşid İbrahim **Asya Gı Kay** (Asya Savunma Gücü) adlı bir dernek kurarak islâmiyetin Japonya'da yayılmasını sağlamaya çalıştı. Derneğin adı başlangıçta islâmiyeti yayma olarak düşünülmüşse de ilk etapta yapılacak hücumlara maruz kalmaması için bu müphem isim

⁷⁰ Abdürreşid İbrahim'in bu aile ile çektiği resim onun **Alem-i İslam adlı eserinin Japonca çevirisine kapak yapılmıştır. Bu resim için ekler kısmına bakınız.**

uygun görülmüştü. Çünkü bu yıllarda Japonya'da binlerce batılı hıristiyan misyoner bulunuyordu ve bunlar islâmiyete özellikle de Hz Muhammed'e yaptıkları yayınlarda ve konuşmalarında çirkin saldırılarda bulunuyorlardı. Hatta daha önceki yıllarda Hz Muhammed hakkında asılsız ithamlarla dolu Japonca bir kitap dahi yayınlamışlardı. Abdürreşid İbrahim Japonya'da yaşamakta olan Mısırlı Ahmed Fazıl adındaki bir müslüman genciyle işbirliği yaparak bu kitabın yalanlarla dolu olduğunu Japon kamuoyuna anlattılar. Onların verdiği bu konferanslar Japonya'da çıkmakta olan **Japan Times** gazetesinde yayınlandı. Bu konferansların Japon halkı üzerinde büyük tesiri görüldü. Bu nedenle başlangıçta derneğin ismi islâmiyeti yayma olarak konulacak olursa binlerce misyoner hemen saldırıya geçecek ve dernek hakkında asılsız ithamlarda bulunacaklardı. Bu batılı misyonerler oldukça büyük imkanlarla Japonya'da hıristiyanlık propogandası yapmaktaydılar. Çünkü bu misyonerlerin yapacağı anti propoganda neticesinde dernek kamuoyunda gereken ilgiyi görmeye bilirdi. Dernek 21 Mayıs 1909 tarihinde Tokyo'da kuruldu. Başkanlığına islâmiyeti kabul ederek Ebû Bekir ismini alan Japon diplomat Ohara getirildi. Derneğin takip edeceği proğram " *ey Allahın kulları kardeş olunuz* " hadis-i şerifinin manasını esas alacaktı. Derneğe üye olacakların " *ahdi yerine getirin, doğrusu verilen ahidde ulviyet vardır (İsrâ Sûresi 34)* " mealindeki ayeti harfiyyen kendine rehber edinmesi şart konuldu.⁷¹ Derneğin nizaamnamesine ⁷² bakıldığında da

⁷¹ A.İbrahim, a.g.e., s.508.

⁷² Derneğin Nizamnamesi:

- 1) Cemiyet Asya Gi Kay adıyla anılır.
- 2) Cemiyetin merkez idaresi teşkil etmiştir. Aynı adla Asya kıtasının mühim noktalarında şubeler açacaktır.
- 3) Cemiyete aza kayd olunmak isteyen zevat, cemiyet azalarından iki zatın tavsiyesi ile merkez idareye veya şubelerden birine müracaat etmelidir.
- 4) Cemiyetin bir reisi vardır.
- 5) Cemiyetin beruce ati memurları vardır. Bir müdür, müşavirler ve heyet-i idare, bunların müddet-i memuriyetleri üç senedir. Aynı memur tekrar seçilebilir.
- 6) Müşavirler heyet-i idarenin ictimainde verilen karar üzerine yeniden seçilebilirler.
- 7) Cemiyet iktiza eden katip ve memurini saireyi tayin edecektir.
- 8) Lüzumu halinde müşavirlerin içtimai, heyet-i idarenin talebi üzerine vuku bulur.
- 9) Her ay cemiyetin mesaisi azalara tebliğ olunur.

gerçekten müphem bir dernek gibi görünüyordu. Dernek Şubat 1909 tarihinden itibaren sekiz sayfalık **Daito** isminde bir risale neşretmeye de başlamıştır. Dernek üyeleri Tokyo'da cami yapımı için bir de arsa temin etmişlerdi. Bu arsanın tapu senedini Abdürreşid İbrahim'e vererek ondan cami yapımını başlatmasını istediler. Abdürreşid İbrahim'de önce halifeden izin alınması gerektiğini söyleyerek Japon müslümanları halifelik makamına bağlamayı düşünüyordu. Diğer taraftanda İstanbul'da çıkan **Sırat-ı Müstakim** idarehanesine mektup yazarak Tokyo'da yapılması planlanan caminin planının çizilmesi ve cami yapımı için

-
- 10) *Daha mükkemmel ve vası bir nizamname ile şubelerin hareketi hakkındaki nizamnameler bilahere tanzim edilecektir.*
- 11) *Üç nevi aza vardır:*
- a) *Daimi azalar, yirmi senelik azalık bedelini tesviye edenler.*
- b) *Fahri azalar, aza olmaları cemiyetin bad-ı şerefi olan meşhur zevat ile muteber familyalar mensubu.*
- c) *Adi azalar, senevi beş yen (Japon para birimi) peşinen verip aza kayd olanlar.*
- 12) *Cemiyete verilen nakid paralar bir bankaya yatırılacak, varidat ve mesarif çıkartılacak mecmuada yazılacaktır.*
- 13) *Azalar cemiyetin defter-i mahsusasına kayd edilir.İta olunan azalık bedeli.*
- 14) *Cemiyetin kendi neşriyatı olan birinci madde mucibince aza olan zevata tevzi eder.*
- 15) *Azaların cemiyete aid hareketi neticesinde görülecek lüzum üzerine mükafaat ve mücazetlerine dair ayrıca bir nizamname tanzim edilecektir.*

Cemiyetin Hareketi Hakkında Talimat-ı Umumiye

- 1) *Cemiyet Asya'da mevcut hükümetlerin ahval-ı hazırasını muhafaza ve ilerlemesini temin için başlıca şu mesailere ehemmiyet vereceklerdir: Ziraat, maarif, iktisad, coğrafya, tesis-i müstemirat, mûnaasebet-i milliye politikaa ve mesail-i askeriye*
- 2) *Cemiyetin mûtaalatı neticesi kendi mecmuasıyla neşr edilecektir.*
- 3) *Cemiyet peyder pey, Çin, Siyam, Hindistan, İnan, Afganistan, Türkiye ve Asya'nın nokta-i mühimmesinde şubeler tesis edecektir.*
- 4) *Cemiyet Asya kıtasındaki memalik-i muhtelifenin ehval-i tahkikatda bulunacaktır.*

Tafsilen bak. " Japonya'da Daito Mecellesi ve Asya Gi Kay Cemiyeti'nin Beyannamesi ", SM, VI, Sayı 133, 10 Mart 1326, s.42-44.

kendilerinden yardım istedi. Fakat Abdürreşid İbrahim'in bu çabaları sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim Japonya'dan ayrılacağı için bu senedi Tokyo'da yaşayan müslüman Hintli bir zengine vererek cami yapım işleriyle onu görevlendirdi.

Abdürreşid İbrahim artık Japonya'dan ayrılmayı düşünüyordu, çünkü seyahat planına göre 1910 yılında Mekke'de olmayı hedeflemişti. Fakat canı Japonya'dan hiç ayrılmak istemiyordu. Burada gördüğü izzet ve ikramı ömründe başka hiç bir yerde görmemişti. Müslümanlığın burada yavaş yavaş da olsa taraftar bulması Abdürreşid İbrahim'i çok sevindiriyordu. Bunlar Japonya'da islâmın ilk kıvılcımlarıydılar, ateş zamanla büyüyecekti. Abdürreşid İbrahim'e gösterilen büyük ilgide " Siyah Ejderhalar Örgütü " nün rolü olduğu söylenmekteyse de bu fikre tamamiyle katılmıyoruz.⁷³ Çünkü kanaatimizce iddia edildiği gibi Abdürreşid İbrahim bu örgüt tarafından kullanılmamıştır. Bunun aksine Abdürreşid İbrahim bu örgüt sayesinde üst düzey bir çok Japon devlet adamıyla tanışma imkanı bulmuş ve bunların sayesinde Japonya'da islâmiyetin ilk kıvılcımlarını atmayı başarmıştır. Sayın Orhan Koloğlu, Abdürreşid İbrahim'in bu seyahatinden önce Japonya'ya yaptığı seyahatleri göz ardı ederek bu kanaate varmıştır. Abdürreşid İbrahim yukarıda da belirtildiği gibi daha önceki yıllarda da Japonya'ya seyahat yapmıştı. Ona gösterilen ilgi daha önceki yıllarda edindiği dostlukların bir nişanesi olsa gerektir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in bu örgütle ilişkiye girmesi kanaatimizce Japonların doğuda parlayan bir yıldız olmasından ileri gelmektedir. Çünkü o Asya kıtasının kurtuluşunu Japonlarda görüyordu. Seyahatleri sırasında medeni Avrupalıları Asya kıtasında yaşayan milletlere yaptıkları katliamı yakından görmüştü. Eğer Asya'da bulunan devletler birleşirse batılılar Asya kıtasından kovulabilirdi ve böylece batılların Asya

⁷³ Sayın Orhan Koloğlu Kasım 1990 tarihinde *Milliyet* gazetesinde yazdığı yazı dizisinde (*Mikado'yu Bir Sünnet Edebilseydik*) Abdürreşid İbrahim'in eserini dikkatli okumadığından olsa gerek bir çok yanlışlıklar yapmıştır. Abdürreşid İbrahim Japonya'dan ayrılırken Mikado'nun kendi eliyle yaptığı bir tahta kadehi kendisine hediye olarak verdiğini yazmaktadır. Bu kadehi İmparator Mikado değil saray mensubu Hito isminde birisi vermiştir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim Japonya'dan ayrılırken yanında Yamaoka adlı birisini de Hacca götürmesi için Japonların yanına kattığını yazmaktadır. Bu da yanlıştır. Yamaoka, Abdürreşid İbrahim Hindistan'da bulunduğu sırada onun yanına gelmiştir. Ayrıca Yamaoka'nın geleceğinden kendisinin haberi de yoktur. Bak., Abdürreşid İbrahim, *İslam Dünyası* , s.519.

kıtasında yaptığı zulümlerden son bulurdu.⁷⁴ Ayrıca müslümanlığı ilk kabul eden Japonlar yukarıda da belirtildiği daha çok üst düzey devlet memurlarıydılar. Bunlar arasında emekli yüzbaşılar, elçiler, bakanlık mensubu görevliler bulunmaktaydı. Yine ayrıca bu tarihlerde Tokyo'da arsa fiyatları çok pahalı olmasına rağmen Abdürreşid İbrahim bu dostlarının yardımıyla cami yapılması için bir arsa temin edilmesini sağlamıştı. Sayın Orhan Koloğlu Japonların müslüman olmalarının tamamıyla çıkar için olduğunu vurguluyorsa da insanların çıkar için din değiştirdiği tarihte çok az görülen bir şey olsa gerekir. Orhan Koloğlu'nun elinde söylediklerini kanıtlayacak herhangi bir belge de bulunmamaktadır. Bu kanaatlere tamamıyla Abdürreşid İbrahim'in **Alem-i İslâm** adlı eserini okuyarak varmıştır. Çünkü bu örgütle ilgili Japon arşivlerinde her hangi bir belge bulunmamaktadır.⁷⁵ Ayrıca sayın Koloğlu Abdürreşid İbrahim'in 1934 yılından sonra Japonya'da yaptığı faaliyetleri inceleyeydi kimin kimi kullandığını daha iyi görürdü.

Araştırmamız sırasında Abdürreşid İbrahim'in bu örgütün lideri denilen Kara Ejder'le çekilmiş resimlerini bulduk. Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da uzun yıllar sekreterliğini yapmış ve halen yaşamakta olan bayan Kiyoko Wakazono ile yaptığımız mektuplaşmalar sırasında⁷⁶ bu resimlerden bir tanesini gönderdikten sonra bayan Kiyoko bizimle mektuplaşmayı kesti. Çünkü bu örgüt üyeleri bayan Selçuk Esenbel'in ifadesine göre bugün toplumdaki soyutlanmış bir durumdadırlar. Bizim bayan Kiyoko'ya yukarıda belirtilen resmi gönderdikten sonra bizimle mektuplaşmayı kesmesi bayan Kiyoko'nun da bu örgütle ilişkisi olduğu şüphesini uyandırdı. Dolayısıyla Abdürreşid İbrahim bu örgütle ilişki içindeydi. Zaten 1900 ve 1902 yılında Japonya'ya yaptığı seyahatlerini yazmaması ve **Alem-i İslâm** adlı eserinde bu seyahatinin ilk Japonya seyahati olduğunu belirtmesi bizi kuşkulandırmıştı. Abdürreşid

⁷⁴ A. İbrahim Japonya'dan dönüşünde batılıların Asya kıtasında yaptıkları zulmü anlatan Japon Hatano'nun **Asya Tehlikede** isimli eserini Muhammed Hilmi Nakava ile birlikte 1328 tarihinde Türkçeye çevirerek Türk kamuoyuna sunmuştur.

⁷⁵ Bu örgütle ilgili Japon arşivlerinde belge bulunmadığını Japonya'da eğitim görmüş ve halen Japonya'da bulunan ve Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki faaliyetleri ile ilgili bir araştırma yapmakta olan Boğaziçi Üniversitesi öğretim görevlilerinden Bayan Selçuk Esenbel söylemiştir. Kendisine yardımlarından ötürü teşekkür ederiz.

⁷⁶ Bu mektuplar için ekler kısmına bakınız.

İbrahim'in bu örgütle ilişkiye girmesinin yegane gayesi milleti ve dini için bir şeyler yapmaktı. Çünkü onun milleti Rusya'da esaret altında yaşıyordu. Dünya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan din kardeşleri batıların sömürgesi ve zulmü altında inlemekteydiler. Dünya müslümanlarının hamisi durumundaki Osmanlı Devleti kendi başının çaresine düşmüştü. Bu durumda soydaşlarına ve din kardeşlerine yardım edebilecek tek devlet Japonya idi. Abdürreşid İbrahim bu ümitlerle Japonya'ya bu seyahatini yapmıştı. Bu emelinde başarılı olduğu söylenemese de Japonların bugün geldiği nokta göz önüne alınırsa Abdürreşid İbrahim'in ne kadar ileri görüşlü bir insan olduğu ortaya çıkar. Eğer Abdürreşid İbrahim'in gayretleri başarıya ulaşmış Japonya'daki müslümanların sayısı kırk bin değil de milyonlara ulaşırdı belki bugün Dünya siyasetinde müslümanların durumu daha parlak olabilirdi. Abdürreşid İbrahim kimseden maddi destek görmeden ancak bu kadar başarıya ulaşabilmiştir. Eğer Japonya'daki batılı misyonerler gibi kendisini destekleyen birileri olsaydı kuşkusuz daha başarılı olabilirdi.

Abdürreşid İbrahim 15 Haziran 1909 tarihinde Kore'ye gitmek üzere Tokyo'dan ayrıldı. Kendisini Tokyo tren istasyonunda kalabalık bir grup yolcu etti. Tokyo'dan Simonoseki limanına kadar çeşitli istasyonlarda kendisine uğurlama törenleri yapıldı. Simonoseki limanından gemi ile 19 Haziran 1909 tarihinde Kore'ye hareket etti. Mehmed Akif onun Japonya seyahatini şöyle şiirleştirmiştir:

*Sorunuz, şimdi Japonlar'da nasıl millettir.
Onu tasvire zafer-yâb olamam hayrettir
Şu kadar söyleyeyim: Din-i mübinin orada
Rûh-i feyyazı yayılmış, yalnız şekli Buda
Siz gidin safvet-i İslâm-ı Japonlarda görün
O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün
Müslümanlıktaki erkânı siyanette ferid
Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid
Doğruluk, ahde vefa va'de sadakat, şefkat
Acizin hakkını i'laya samimi gayret
En ufak şeyle kanaat, çoğa kudret varken
Yine ifrat ile vermek, veren eller darken
Kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak
Yedi kat ellerin evladını kardeş tanımak*

" Öleceksin " denilen noktada merdane sebat
 Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayat
 Medeniyet girebilmiş yalnız fennniyle
 O da sahiplerinin lâhik olan izniyle
 Dikilip sahile binlerce basiret im'an
 Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan
 Garb'in eşyası, eğer kıymeti haizse yürür
 Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür
 Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız
 Herkesin sandığı meydanda bilinmez hırsız
 Ya o mahviyeti insan göremez bir yerde
 Togo'nun umduğumuz tavrı mı vardır? Nerde
 Gidelim der götürür, sonra gelip tâ yanıma
 Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma
 Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada
 Sâde Osmanlıların gayreti lâzım arada
 Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler
 Ulemâ vahy-i İlahî'yi mi bilmem, bekler ? ⁷⁷

Abdürreşid İbrahim 19 Haziran 1909 tarihinde Kore'nin Pusan limanına vardı. Aynı gün trenle başkent Seul'e geldi. Ertesi gün Kore İçişleri Bakanı'nı ziyaret ederek. Kore'nin istikbali, Kore'de İslâmiyet ve eğitimle ilgili konularda görüştüler. Abdürreşid İbrahim Kore'de kaldığı süre içinde Korelilerin sefaletini yakından gördü ve bu duruma çok üzüldü. Çünkü O Korelileri sima, giyim-kuşam ve daha bir çok yönden, soydaşları olan Başkurlara benzetmişti. Abdürreşid İbrahim Kore'de bir hafta kaldıktan sonra 27 Haziran 1909 tarihinde trenle Mukden (şimdiki adı Şenyang)'e hareket etti. Mukden'de bir hafta kalarak burada bulunan müslümanlarla görüştü. Buradaki müslümanların namaz surelerini yanlış okuduklarını görünce mescidlerde imamlık yapan hocalarla görüşerek surelerin doğru okunuşunu onlara öğretmeye çalıştı. Mukden'den ayrıldıktan sonra bazı Çin vilayetlerini dolaşarak başkent Pekin'e geldi. Abdürreşid İbrahim, Pekin'de iki hafta kalarak burada yaşayan müslümanlarla görüştü.

⁷⁷ M. Akif Ersoy, (haz. Ertuğrul Düzdağ), **Safahat**, İstanbul 1987, s.155-156.

Müslümanların mecusiler gibi saç ve tırnak uzatmalarının yanlış olduğunu ve bunun islâmiyete aykırı olduğunu anlattı. Pekin'den tekrar Çin'in diğer şehirleri olan Hankov, Şanghai gibi şehirleri dolaşarak Ağustos (1909) ayının başlarında Singapur'a hareket etti. Mehmed Akif onun Mançuya ve Çin'e yaptığı bu seyahatini şöyle şiirleştirmiştir:

*Çin'de Mançurya'da din bir görenek, başka değil
Müslüman unsuru gayet geri, gayet cahil
Acaba meyl-i teali ne demek onlarca
" Böyle gördük dedemizden " sesi milyonlarca
Kafadan aynı tehevürle bakarsın, çıkıyor
Arş-ı âmâli bu ses tâ temelinden yıkıyor
Görenek hem yalnız Çin'de mi salgın, nerde
Hep musab alem-i islâm o devasız derde.
Getirin mağrib-i Aksa'daki bir müslümanı
Bir de Çin surunun altında uzanmış yatarı
Dinleyin her birinin ruhunu, mutlak gelecek
" Böyle gördük dedemizden " sesi titrek titrek
" Böyle gördük dedemizden " sözü dinen merdud
Acaba saha-i tatbiki neden nâ-mahdud
Çünkü biz bilmiyoruz dini. Evet bilseydik
Çare yok göstermezdik bu kadar sersemlik
" Böyle gördük dedemizden " diye izmihlali
Boylayan bir sürü milletlerin olsun hali
İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de
Yoksa, bir maksad aranmaz mı bu âyetlerde
Lâfzı muhkem yalnız, anlaşılın, Kur'an'ın
Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma'nanın
Ya açar Nazm-ı Celil'in bakarız yaprağına
Yahud üfler geçeriz bir ölünün toprağına
İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkiyle bilin
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için
Bu havalidekiler pek yaya kalmış dince*

Öyle Kur'an okurlar ki, sanırsın Çince
 Bütün adetleri âyin-i mecusiye karib
 Bir şehadet getirirler o da oldukça garib
 Yalınız hepsi de hürmetle anar nâmımızı
 Hiç unutmam, sarılıp hırkama bir Çinli kızı
 Ne diyor anlamadım, söyledi bir çok şeyler
 Sonra me'yus olarak ağladı, biçare meğer
 Bana Sultan'ı sorarmış da nasıldır ? Dermiş
 Yol yakın olsa imiş, gelmeyi isterlermiş ⁷⁸

Abdürreşid İbrahim 7 Ağustos 1909 tarihinde Singapur'a vardı. Singapur ve civarda bulunan müslüman adaları da ziyaret ederek, buralarda yaşayan müslümanlarla görüştü. Bu adalarda yaşayan müslümanlar kendisine çok ilgi gösterdiler. Abdürreşid İbrahim dilinin döndüğü kadar buralarda yaşayan müslümanlara vaazlar verdi. Singapur'a döndükten sonra bir müddet burada kalmak zorunda kaldı çünkü parası bittiği için seyahatine devam edemiyordu. Onun bu durumunu farkedenden Singapurlu müslümanlar biletini alarak onu törenle Hindistan'a yolcu ettiler. Abdürreşid İbrahim Hindistan'da ilk olarak Kalküta şehrine uğradı. Kalküta'da gördüğü pislik ve fakirlik onu çok üzdü, fakat müslümanların mecusilere nisbetle daha iyi durumda olduklarını görünce bu üzüntüsü biraz azaldı. Kalküta'da bir kaç gün kaldıktan sonra Bombay'a geçti. Bombay'daki Rus konsolosu Abdürreşid İbrahim'in Petersburg'dan ahbabı idi. Abdürreşid İbrahim konsolosla görüşerek Hindistan'ın durumu hakkında bilgi aldı. Bombay'da yaptığı gezintiler sırasında İngilizlerin Hintlilere yaptığı zulmü yakından gördü. İnsanların kendi ülkelerinde başka bir millet tarafından bu kadar aşağılanmasına üzülmekle birlikte Rusya'da yaşayan soydaşlarının durumu aklına gelince göz yaşlarını tutamaz oldu. Abdürreşid İbrahim Bombay'da bulunduğu sırada Japonya'daki dostları onun yanına Hacca götürmesi için Yamaoka adında birisini göndermişlerdi. Fakat bu Japon henüz müslüman olmamıştı. Abdürreşid İbrahim bu Japon'a müslüman olması için gerekli dini vecibeleri öğrettikten sonra adını da değiştirip Ömer ismini verdi. Abdürreşid İbrahim Ömer Yamaoka'yı Bombay'daki dostlarına bırakarak Hindistan'ı baştan başa gezmek fikriyle yola çıktı. Fakat İngiliz askerleri onu Bombay'dan izinsiz çıktığı gerekçesiyle bir hafta kadar gözetim altında

⁷⁸ a.g.e., s.154-155.

tuttular. Abdürreşid İbrahim dostlarının yardımıyla gözetim altından çıktktan sonra bu fikrinden vazgeçmek zorunda kaldı. Mehmed Akif onun Hindistan seyahatini şöyle şiirleştirmiştir:

*Hind'i baştan başa gezmekti muradım, Lâkin
Nerde olsam,beni takibi yüzünden polisin
Takatım bitti de vazgeçmede muztar kaldım
Kaldım amma yine her mahfile az çok daldım
Besliyormuş, bereket versin o iklim-i kadim
Haydarabad'a giderken beni teşyie gelen
Mizebânın ne hazin çıktı şu sês kalbinden
Ah biz hayra yarar unsur-i iman değiliz
Hind'in islâmını pek Türk'e kıyas etmeyiniz
Onların rûn-i şehametle çoşan kanları var
Bizde yok öyle samimi asabiyyet o damar
Bu ağır zillete ukbâya kadar mahkumuz
Duyuyor çektiği hüsranları zirâ çoğumuz
Varsa ümidimiz Osmanlıların şevketidir
Onu bir kere işitse ... Bu sa'âdet yetişir ⁷⁹*

Abdürreşid İbrahim 7 Ekim 1909 tarihinde yanında Japon müslüman Ömer (Yamaoka) bulunduğu halde Bombay'dan gemi ile Hicaz'a hareket etti. Hicaz'da o yılki Hac farızasını yerine getirdikten sonra, Hicaz demir yolu ile Beyrut'a, Beyrut'tan da gemi ile İstanbul'a geldi.⁸⁰

Abdürreşid İbrahim seyahati sırasında gezdiği yerlerde gördüklerini ve çektiği resimleri Kazan'da oğlu Münir Ahmet'in yayınlamakta olduğu **Beyânülhak** gazetesine, İstanbul'da da **Sırat-ı Müstakim** dergisine gönderiyordu. Kazan'a gönderdiği yazı ve resimlerin bir çoğu Rus postasında kaybolmuştur. **Sırat-ı Müstakim** dergisine gönderdiği yazıların bir kısmı yayınlanmıştır. Kazan'da çıkmakta olan **Beyânülhak** gazetesinde yayınlanan bu yazı ve

⁷⁹ a.g.e., s.156-157.

⁸⁰ Abdürreşid İbrahim'in bu seyahatleri ile ayrıntılı bilgi için bakınız : A. İbrahim, **Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet, I-II, İstanbul 1328-1329-1331.**

resimler daha sonra Münir Ahmet tarafından bir araya getirilerek 1909 yılında **Devr-i Alem** adıyla tek ciltlik bir eser halinde yayımlanmıştır.

Abdürreşid İbrahim İstanbul'a geldikten sonra **Sırat-ı Müstakim** idarehanesinin düzenlediği konferanslara katılarak gezdiği bu ülkelerdeki müslümanların durumu ve Asya'da Avrupa devletlerinin yaptığı mezalimleri anlattı. Bu konferanslar İstanbul ve Bursa'da bir kaç kere tekrarlandı. Konferanslar İstanbul ve Bursa halkının yoğun ilgisini çekti. Bu konferanslardan bazılarında Abdürreşid İbrahim'in misafiri Japon müslüman Ömer (Yamaoka) de konuşma yapmıştır. Konferanslar İstanbul'da Sultanahmet, Ayasofya ve Şehzadebaşı camilerinde yapılmıştır. Abdürreşid İbrahim bu konferansların başlangıcında halka " *Sibiryalı Meşhur Seyyah-ı Şehir* " diye takdim ediliyordu. Halk Abdürreşid İbrahim'in sade ve biraz da Tatar şivesiyle yaptığı konuşmaları dinledikçe coşuyor ve dakikalarca alkışlıyordu. **Sırat-ı Müstakim** dergisi bu konferanslara çoğu kere beş bine yakın kişinin dinleyici olarak katıldığını ve halkın sokaklara taşıdığını yazmaktadır.⁸¹

Abdürreşid İbrahim İstanbul'da Sultanahmet civarında bir eve yerleşerek yayın faaliyetlerine girişti. Ahmed Taceddin ile birlikte 1910 yılında **Teârûf-i Müslimin** adlı bir dergi çıkararak, Rusya müslümanlarının durumu, islâm aleminin meseleleri ve eğitimle ilgili makaleler yazdı. Dergi ancak otuz iki sayı çıkabilmiştir. Bu dergi Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkardığı ilk dergi olarak telakkî edilmektedir.⁸² Abdürreşid İbrahim diğer taraftanda üç yıllık uzun seyahatini **Alem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet** adı altında kaleme almaya başladı. Eser başlangıçta formalar halinde **Sırat-ı Müstakim** okuyucularına sunuldu. Mehmed Akif **Sırat-ı Müstakim** 'in 1326 yılında yayınlanan 97'inci sayısında eserle ilgili olarak " *Gayet Mühim Bir Eser* " isminde bir makale yazdı. Mehmed Akif bu makalesinde " *Hazret Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş, bir koca kıtada yaşayan insanların mazisini incelemiş, halini tetkik etmiş, bunlarda saadet görmüşse sebeplerini aramış, sefalet görmüşse kaynağını araştırmış. Evladını, ailesini memleketini sırf hamiyetle coşan bir hisle bırakıp yola çıktığı halde, gezdiği yerlerde hiç hissiyatına mahkum olmamış. Bugün zillet içinde, sefalet içinde çalkanıp duran islâm dünyasının bir çok manzarası, bir çok tezahürleri bu zavallıyı adım başında ağlatmış olmakla beraber o etrafını iyi görmek için gözlerini sile sile yoluna devam etmiş. Eser gayet sade bir lisanla yazılmış ötesine berisine resimler serpiştirilmiş. Ben çoktan beri*

⁸¹ Bu konferanslarla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız : **SM**, IV, Sayı 84-93-94-95, Sene 1326.

⁸² Reşid Rahmeti Arat, " *Matbuat (Kazan Türkleri)* ", **İA.**, Cild 7, s.384.

bu kadar samimi bu kadar faydalı, lakin bu kadar tesirli kitap okuduğumu hatırlamıyorum " diyerek eser hakkındaki düşüncelerini dile getirmiştir.

Abdürreşid İbrahim 1910'lu yıllarda İstanbul'da oldukça büyük ilgi görmeye başladı. Özellikle Mehmed Akif ile aralarında derin bir dostluk meydana geldi. Zaten Abdürreşid İbrahim İstanbul'a geldiği zaman ona kucak açıp yardımcı olanlar **Sırat-ı Müstakim**'in yazarları arasında bulunan Mehmed Akif, Eşref Edip, İzmirli İsmail Hakkı en başta geliyordu. Abdürreşid İbrahim bu dostları ile zaman zaman kendi evinde bazende bu dostlarının evinde sabahlara kadar süren sohbetler yapardı. Bu sohbetler sırasında Mehmed Akif'e takılarak " *Ah Akif ne yapayım ki senin kalbleri tutuşturan şiirlerine can verecek yaşta değilim. Yirmi sene evvel bunları yazmış olsaydın, kim bilir bunlar bana daha ne büyük kuvvet vermiş olacaktı. Bütün Asya'yı Afrika'yı gezdim senin gibi bir şair görmedim . Sen bütün Asya'yı Afrika'yı dolaşmalısın. Buzlu steplerde, kızgın çöllerde yaşayan müslüman akvamın ahvalini yakından görmelisin. Senin şiirlerin ilkbaharın feyzi gibi donmuş ruhlara yeniden hayat verir. Sen onları görmelisin dinlemelisin onlar seni görmeli dinlemelidir "* derdi. Mehmed Akif'de ona " *Beni de kendin gibi serseri yapmak istiyorsun "* diyerek takılırdı. Özellikle Ramazan aylarında yapılan bu sohbetler sahura kadar devam eder, sabah namazından sonra herkes hanesine çekilirdi. ⁸³ Fakat bu güzel günler İtalyanların Trablusgarb'ı işgal etmeleri üzerine bitti. 1911 yılının Ramazan bayramında İtalyanların Trablusgarb'ı işgal etmeleri üzerine Abdürreşid İbrahim Roma'ya giderek İtalyanları protesto etmeyi düşündü. Fakat daha sonra Trablusgarb'a gitmenin daha faydalı olacağına kanaat getirerek Trablusgarb'a gitmeye karar verdi. O Trablusgarb'a gidişini şöyle anlatmaktadır: " *Şaşkınlıklar zail olur olmaz herkes dar'ül harbe gitmeye başladı, bende duramadım bir ateşdir kalbimi kapladı. Gitmeden rahat olamazdım, vak'a ben yaşlıyım benim elimden birşey gelmez, fakat hiç olmazsa cihad edenlere su vermeye yararım. "* ⁸⁴ Abdürreşid İbrahim Trablusgarb'a gitmek üzere gemi ile İstanbul'dan Mısır'a hareket etti. Abdürreşid İbrahiim'in yanında İstanbul'lu Osman Cudi ve Eşref Edib'in yeğeni Nazmi Bey'de bulunmaktaydı. Mısır'a varan bu üç arkadaş sahil yolu ile Trablusgarp'a gitmenin mümkün olmadığını görünce Kahire'ye hareket ettiler. Mısır bu sırada İngiliz işgali altında bulunduğu

⁸³ *Eşref Edip, Mehmed Akif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharrırlın Yazıları, İstanbul 1962, s.361*

⁸⁴ *A. İbrahim, " Afrika'da Mücahidin İslamiyenin Ahvali ve Müslümanlığın İstikbaline Dair I ", S, I-VIII, Sayı 2, s.28-30.*

için İngilizler Trablusgarp'a gitmek isteyen gönüllüleri sahil yolundan bırakmıyorlardı. Kara yolu ise oldukça uzun ve çöllerle doluydu. Bu nedenle Abdürreşid İbrahim ve arkadaşları Kahire'de Arap kıyafetleri giyerek bir rehber ve deve kiralayarak yola çıktılar. Yaklaşık bir ay kadar Mısır çöllerinde hayati tehlikelerle dolu bir yolculuktan sonra bugün Libya ile Mısır arasında bulunan Sollum şehrine geldiler. Sollum henüz Osmanlı hakimiyetinde bulunuyordu. Burada bir müddet dinlendikten sonra Derne'ye hareket ettiler. Derne'ye vardıklarında yerli Arapların ile Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden ve özellikle İstanbul'dan gelen gönüllülerin İtalyanlara karşı gösterdikleri başarı karşısında hayrete düştüler. Çünkü İtalyanların kuvveti ile müslümanların kuvveti arasında çok büyük bir fark olmasına rağmen İtalyanların denizden içeriye doğru bir karış ilerleyememeleri ve yaptıkları hücumlarda verdikleri kayıplar müslümanlar için çok sevindiriciydi. Abdürreşid İbrahim Derne, Bingazi, Tobruk ve Trablusgarb cephelerinde fiilen bulunarak burada yapılan çarpışmalara zaman zaman katılarak düşmana kurşun attı. Bingazi cephesinde bulunduğu sırada Enver Paşa ile aralarında samimi bir dostluk meydana geldi. Enver Paşa ile kırk gün aynı cephede bulundular. Abdürreşid İbrahim Enver Paşa için; " Enver Paşa hızır gibi herkesten önce yetişti, en büyük vazifeyi o gördü. Yoktan bir ordu teşkil ederek büyük ve şanlı milletimizin namus ve şerefini bütün cihana tanıttı. Milyonlarca Arabın kalbinde paşalık ünvanı aldı " demektedir.⁸⁵ Abdürreşid İbrahim'in Trablusgarp savaşı ile ilgili yazdığı makaleler ve verdiği konferanslarında Atatürk ile ilgili herhangi bir bahis yoktur. Bu Abdürreşid İbrahim ile Atatürk'ün değişik zamanlarda ve farklı cephelerde bulunmalarından kaynaklanmaktadır.

Abdürreşid İbrahim Trablusgarp'da beş ay kadar kaldıktan sonra yeniden İstanbul'a döndü. İstanbul'da Trablusgarp savaşı ile ilgili çeşitli konferanslar vererek " *Bu gün bizim memleketimize düşman tecavüz etmiştir, bilhassa bu memleket düşmanın temah ettiği bu kıta, bizim bir vilayetimizdir. Buraya düşmanın tasallutu üzerine ehli islamın zimmetine müdafaa vazifesi düşer. Şeriat bütün Dünyadaki müslümanları bu babda alakadar görüyor. Zira bu muharebe herne kadar Trablusgarp'a münhasır gibi görünüyorsa da netice bütün alem-i islâmiyet ve insaniyete sirayet etmek ciheti var* " ⁸⁶ diyerek müslümanları cihata devet ediyordu. Abdürreşid İbrahim 'in İstanbul'da verdiği bu konferanslar İstanbul halkın büyük ilgisini çekmiştir.

⁸⁵ a.g.m., s.29

⁸⁶ a.g.m., s.30.

Abdürreşid İbrahim Trablusgarb'dan İstanbul'a döndüğü zaman bir çok mektup almıştı, bu mektuplar daha çok Hindistan, Cava, Malezya ve Japonya'da yaşayan müslümanlar tarafından gönderilmişti. Bu mektuplarda bu ülkelerde yaşayan müslümanların Trablusgarb savaşı için yardım toplamaya başladıkları ve ayrıca savaşa katılmak üzere gönüllülerin gelmek istediği ve bunların hangi yolla cepheye gidebilecekleri soruluyordu.⁸⁷ Abdürreşid İbrahim uzak ülkelerinde yaşayan müslümanların Trablusgarb savaşına gösterdikleri bu duyarlıktan ötürü çok menun olmuştu.

Abdürreşid İbrahim 1912 yılında Osman Cudi ile birlikte **İslam Dünyası** adlı bir dergi çıkararak, eğitim, Rusya müslümanlarının durumu ve islam dünyası ile ilgili makaleler yazdı. Aynı zamanda **Alem-i İslam** adlı eserinin ikinci cildini de tamamlayarak 1907-1910 yılları arası Japonya, Çin, Hindistan ve uzak doğu ülkelerine yaptığı seyahat notlarını tamamlamış oldu. Eser başlangıçta dört cild olarak düşünülümüşse de bugün olduğu gibi o dönemde de kitaba fazla ilgi olmadığından iki citle yetinilmiştir.

1912 yılında Balkan savaşının başlaması ve Edirne'nin düşman eline geçmesi bütün islam dünyasını üzüntüye boğdu. Abdürreşid İbrahim çıkarmakta olduğu **İslam Dünyası** adlı dergide, bu vatan topraklarının elden çıkarılmaması için Dünya müslümanlarının birleşerek Osmanlı devletine yardım etmeleri çağrısında bulundu. Japonya, Çin, Hindistan, Singapur, Cava ve Malezya'daki dostlarına mektuplar yazarak onları cihada davet etti. Abdürreşid İbrahim bu mektuplarına gelen cevaplarda, yardım toplanmaya başlanıldığı ve gönüllülerin İstanbul'a gelmek üzere hazırlıklara başladığı yazılıydı. 14-15 Mart 1912 tarihlerinde Tokyo'da çıkan bazı gazeteler Edirne'nin işgalini siyah çerçeveler içinde halka duyurmuşlardır.⁸⁸ Japon gazetelerinin Edirne'nin işgalini siyah çerçeveler içinde halka duyurmaları Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da Türkiye lehine oluşturduğu kamuoyunun büyüklüğünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Edirne'nin 10 Temmuz 1913'de Bulgar işgalinden kurtulması üzerine Abdürreşid İbrahim **İslâm Dünyası** adlı dergisinde yazdığı makalesinde " *bugün yüz*

⁸⁷ Bu mektuplar için bakınız : " *Mekatip* ", S, I-VIII, Sayı 2-84, Sene 1328

⁸⁸ A. İbrahim, " *Edirne Bizimdir* ", **İslam Dünyası** (Bundan sonra **İD** olarak verilecektir.), I, Sayı 11, Sene 1331

bin lisan ile şükür edelim, elhamdulillah Edirne tekrar bizim oldu " diyerek memnuniyetini belirttiikten sonra 10 Temmuz'un Edirne bayramı olarak kutlanmasını teklif ediyordu.⁸⁹

Abdürreşid İbrahim bu yıllarda zaman zaman Anadolu'ya geziler yaparak, Eskişehir'e göç etmiş soydaşları Tatarlarla görüşerek onlara elinden geldiği kadar yardımcı olmaya çalışıyor ve onlara nasihatlerde bulunuyordu. O muhacirlerle ilgili bir kanunun çıkarılarak zulüm altında yaşayan müslümanların Anadolu'ya göç ettirilmesini arzu ediyordu. Ona göre Anadolu müslümanların son kalesiydi, bu nedenle Anadolu'nun bakir topraklarının müslümanlar tarafından münbit hale getirilmesi fikrini savunuyordu.

Rusların 1 Kasım 1914'de Kuzey Anadolu'yu işgal etmeleri üzerine Abdürreşid İbrahim Enver Paşa'nın yanına giderek cephe gerisinde Türk askerlerine moral vermeye çalıştı. Ayrıca Rus saflarında savaşan müslüman Türklerin Türk ordusuna katılmasını sağlamaya çalıştıysa da pek başarılı olamadı. Açlık, hastalık, soğuk ve iyi planlama yapılamaması sebebi ile Türk ordusu bu bölgede büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı.⁹⁰ Bu durum Abdürreşid İbrahim'i büyük üzüntüye boğdu. Hemen İstanbul'a dönerek "*Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarını Haklarını Koruma Komitesi*" yada kısa adıyla "*Türk Tatar Heyeti*" nin kurulma çalışmalarında yer aldı. Bu heyette Abdürreşid İbrahim'den başka Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Çelebizade Mehmet Esat da bulunuyordu. Bu komitenin kurulması için Osmanlı Devleti'de maddi ve manevi bütün imkanlarını seferber etmiştir. Bu komite "*Kafkasya, Türkistan, Kırım ve Kazan Türklerinin haklarını korumayı yada daha doğrusu gaspedilen haklarının geri verilmesi için mücadeleyi*" öngörüyordu.⁹¹ Komitenin bazı üyeleri Abdürreşid İbrahim ile birlikte 1915 yılının sonlarında mihver devletlerini ziyaret etmek üzere İstanbul'dan hareketle Sofya, Budapeşte ve Viyana'ya uğrayarak bu şehirlerde resmi ve gayri resmi temaslarda bulundular. Heyet temaslarından sonra bir muhtıra hazırlayarak mihver

⁸⁹ " 10 Temmuz Edirne Bayramı ", İD, I, Sayı 11, s.1, Sene 1331

⁹⁰ Mustafa Uzun, a.g.m., s.295

⁹¹ Georgeon François (Çeviren: Alev Er), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Ankara 1986, s.99-100.

devletlerine sundu.⁹² Bu muhtıra " *bizi Rus boyunduruğundan kurtarın* " cümlesiyle son bulmaktaydı. Heyet muhtırayı sunduktan sonra tekrar İstanbul'a döndü.⁹³

Birinci Dünya savaşı sırasında Alman orduları Rusya ile yaptıkları savaşlarda önemli sayıda esir almışlardı. Bu esirler arasında çok sayıda Tatar ve Başkurt Türkü bulunmaktaydı. Bunlar Berlin yakınlarında Zossen adlı bir esir kampına yerleştirilmişlerdi. Almanya ile Osmanlı Devleti aynı safta bulduklarından bu müslüman esirlere Almanlar diğer esirlere nazaran daha iyi davranmaktaydılar. Alman hükümeti Osmanlı Devleti'nin yaptığı görüşmeler sonunda bu müslüman esirlerden savaş sırasında faydalanılması planlandı. Enver Paşa, Abdürreşid İbrahim ile görüşerek onun Almanya'ya gidip bu esirlerin Osmanlı Devleti'nin saflarında savaşmaları için ikna etmesini istedi. Abdürreşid İbrahim bu vazifeyi memnuniyetle kabul ederek Berlin'e gitti. Abdürreşid İbrahim Berlin'de müslüman esirlerin yerleştirildiği Zossen kampına giderek burada bulunan esirlere Halifenin cihad ilan ettiğini, müslümanların zor günlerinde birbirlerine yardım etmeleri gerektiğini, bu savaştan Osmanlı Devletinin galip geldiği takdirde Rusya'da yaşayan Türklerin hürriyetlerine kavuşacaklarını söyleyerek onları Osmanlı İmparatorluğu'nun saflarında İngiliz ve hatta Ruslara karşı savaşmaya davet etti. Ayrıca Alimcan İdrisi ile birlikte *Cihad-ı İslam* adlı bir gazete çıkararak bu esirlerin meselelerini ve Rusyada yaşayan müslüman Türklerin problemlerini kamuoyuna anlatmaya çalıştı. Abdürreşid İbrahim kampta bir mescid açılmasını sağlayarak özellikle Cuma günleri bu mescidde imamlık vazifesini yürüttü. Cuma günleri verdiği vaazlarında yukarıdaki fikirlerini müslüman esirlere anlattı. Ayrıca savaş sırasında Anadolu'dan çok sayıda gayri müslimin göç ettiğini ve bunların arazilerinin müslümanları beklediğini anlatarak onları ikna etmeye çalıştı. Abdürreşid İbrahim bu vaazları neticesinde kampta bulunan esirlerden çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin saflarında savaşmayı kabul etti. Alman hükümetinin yardımıyla bu esirlerden " *Asya Taburu* " adı verilen bir tabur oluşturuldu. Asya Taburu 1 Mayıs 1916 tarihinde Berlin'den hareket ederek 7 Mayıs 1916 tarihinde İstanbul'a geldi.⁹⁴ Asya Taburu İstanbul'da bir kaç gün kaldıktan

⁹² Bu muhtıra için bakınız : *N. Devlet, a.g.e., s.242-244.*

⁹³ " *Türk -Tatar Heyeti* ", *Türk Yurdu (Bundan osnra TY olarak verilecektir.)*, Cild 9, Sayı 9, Ocak 1916, s.2884-2886.

⁹⁴ *N. Devlet, " Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü ", X Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğden ayrı basım, Ankara 1991, s.814.*

sonra Irak cephesine giderek bu cephede İngilizlere karşı yapılan savaşta yer aldılar. Savaşın sona ermesinden sonra bu esirlerden bazıları Türkiye'ye yerleşti. Türkiye'ye yerleşmek istemeyenlerden bazıları Abdürreşid İbrahim yardımıyla Japonya'ya gitti. Bazılarında çeşitli yollardan Rusya'ya geri döndüler.

Abdürreşid İbrahim Berlin'de bulunduğu sırada kendisinin Stockholm'da kurulmuş olan " *Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti* " nin Rusya müslümanları temsilcisi tayin edildiğini öğrenince Mayıs ayının başlarında Berlin'den Stockholm gitti. Bu cemiyet 18 Mayıs 1916 tarihinde Stockholm'dan Amerika Başkanı Wilson'a bir telgraf çekerek Rusya'da yaşayan milletlerin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduklarını belittiler. Bu telgraf Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ali Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu tarafından imzalanmıştı. Abdürreşid İbrahim yukarıda da belirtildiği gibi daha Mayıs ayının başlarında Stockholm'e gelmişti. Burada çeşitli temaslarda bulunduktan sonra Rusya müslümanları adına başkan Wilson'a bir telgraf daha çekerek, Rusya'da yaşayan müslüman Türklerin arzu ve dileklerini ilettiler. Bu telgraf " *biz 25 milyon Rusya müslümanları, bize uygulanmakta olan köle muamelesinden ötürü şikayetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayri kanuni olarak engellenmektedir. Siyasi takibata maruz kalıyoruz, arazilerimiz iltimaslı ve nüfuzlu Ruslara hediye edilmek üzere gaspedildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor, her yerde haksız kısıtlamalara tabi tutuluyoruz. Savaş esnasında her türlü adalet sükut etti, takib edilmekte ve kötü muamele görmekteyiz* " diye son buluyordu.⁹⁵ Abdürreşid İbrahim Stockholm'den Mayıs ayının sonlarında yeniden Berlin'e geri döndü. Bu sırada Abdürreşid İbrahim'in Kazan'da bulunan ailesi de Berlin'e gelmişti. Abdürreşid İbrahim ailesini Berlin'e yerleştirdikten sonra Lozan'a giderek burada düzenlenen " *Rusya Mahkumu Milletler Konferansı* " na katıldı. Buradaki temaslarda Rusya müslümanlarına siyasi ve dini hakların verilmesini ve Türklere uygulanan baskının kaldırılmasını sağlamaya çalıştı. Çünkü " *Türk-Tatar Heyeti* " müşterek bir metinle konferansa katılmamışlardı. Üyeler temsil ettikleri boylara göre guruplaşarak, kendi taleplerini dile getirmişlerdir.⁹⁶ Abdürreşid İbrahim Lozan'daki temalarını tamamladıktan sonra yeniden Berlin'e döndü. Berlin'den hıristiyanların lideri Papa'ya bir mektup

⁹⁵ *Baymirza Hayit (Çeviren Abdülkadir Sadak), Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Ankara 1975, s.45.*

⁹⁶ *Ahmet Temir, Yusuf Akçura, Ankara 1987, s.55.*

yazarak Rusya'da yaşayan Türklere uygulanan zulüm ve baskıları dile getirdi.⁹⁷ Berlin'de bir müddet daha kaldıktan sonra ailesi ile birlikte İstanbul'a geldi. Zamanın Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa⁹⁸'nin Bebek'de bulunan konağına yerleşti. Abdürreşid İbrahim Osmanlı Hükümeti nezdinde soydaşları ile ilgili çeşitli temaslarda bulunduktan sonra 1917 ihtilalinden

⁹⁷ Bu mektup şu cümleleri muhteva ediyordu : " Ben ölüme yaklaşmış bir insan olarak hıristiyan Rus halkını ve onun hükümetini Allah ve insanların önünde benim şanssız din kardeşlerime yaptıkları eziyetlerden dolayı dava ediyorum. Bu müracaatımı hıristiyan dünyasının lideri olmanızdan dolayı size yapmaktan başka çıkar bir yol bulamadım.

Yüzyıllar boyu Rusya bizi yok etmek için çalışıyor, ülkelerimizi bir biri ardından işgal ediyor, ahalisini yer yüzünden silmek için her türlü yollara baş vuruyor. Kırım Tatar halkının neredeyse yarısı yok edildi, bir kısmı baba ocağından yabancı ülkelere sürüldü. Böylece kalan zavallı bir azınlığı karşı koyamayacak duruma düşürüp onlara daha iyi eziyet etme imkanına kavuştular. Kazan, Astrahan Tatarları ve İdil-Ural ülkesinin diğer halklarının yarısı yok edildikten sonra kalanlar Ruslara kul olarak yaşıyorlar. Bu insanlara karşı misli görülmemiş eziyetler yapılıyor. Sibiryadaki Turan kırallığı yıkıldı, bu bölgenin ahalisini yok etmek için en barbar metodlar kullanıldı. Gayr-i ekonomik bölgelere sürüldüler, böylece onlar kültürel ve fiziki dejenerasyona vahşi ekonomik sömürüye ve politik baskıya maruz bırakıldılar.

İdil-Ural bölgesinde, Rusya çeşitli askeri ve tenkil seferleri ile kahraman Başkurtların direncini kırdı. Toprakları Rus maceraperestleri ve hükümetin himayesindeki zümreye dağıtıldı. Toprakları elinden alınan halk ise açlık ve sefaletle terk edildi. Kafkasya'da yaşayan dağ halkları da bu zulümden kurtulamadılar, toprakları Ruslara verildi. Halk vahşice zulümlere duçar kaldı. Hakimiyet altına düşen bu uzun silsilenin son zincirini Türkistan teşkil etti. Bu eski Türk kültür ve Ortaçağ Dünya medeniyetinin merkezi şimdi Rus askerlerinin çizmeleri altında her türlü zulmün kol gezdiği bir yer haline geldi. Binlerce Türkistanlı katl edildi. Hıristiyan dünyasının lideri olarak bu insanlık dışı hareketleri lütfen önleyin " diyerek son bulmaktaydı. (" Scheich Abdurreschid İbrahim ", DNO, II, Sayı 2, Berlin 1917, s.54-55.)

⁹⁸ Abbas Halim Paşa; Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Babası Osmanlı vezirlerinden Abdülhalim Paşa'dır. Abbas Halim Paşa tahsilini İsviçre'de tamamlayarak (1895) İstanbul'a döndükten sonra Bursa valiliği yapmıştır. 1915 yılında Nafia Nazırlığı'na getirilmiş ve Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan mütarekeden sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. 1934 yılında Mısır'da vefat etmiştir.

sonra Türkiye'ye gelmiş bulunan Türkistan Müftüsü Sadreddin Han, Kazanlı Osman Tokumbet, Hüseyinzade Ali ve Halim Sabit (Şibay) ile birlikte İsviçre'ye giderek burada bir büro açmayı düşündüler. Bu isteklerini Osmanlı Hükümeti'ne açıkladılar. Hükümet onların bu isteklerini memnuniyetle karşılayarak yanlarına Fuad Köprülü'yü de kattı. Heyet 27 Eylül 1918 tarihinde İstanbul'dan yola çıktı, heyet Varna, Macaristan ve Almanya üzerinden İsviçre'ye gitmeyi tasarlıyordu. Fakat Almanya ve Macaristan'daki iç karışıklıklar sebebiyle yollarına devam edemeyerek Macaristan'dan geri dönmek zorunda kaldı.⁹⁹

Abdürreşid İbrahim İstanbul'a döndükten sonra yine **Sebîlürreşad** dergisinde makaleler yayınlamaya başladı. 8 Ekim 1918 yılında Talat Paşa hükümetinin istifa etmesi, 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros anlaşmasını imzalaması Abdürreşid İbrahim ve Rusya'dan gelen diğer Türk aydınlarını oldukça etkiledi. Çünkü Talat paşa hükümeti Rusya müslümanlarına maddi ve manevi olarak büyük destek veriyordu. Abdürreşid İbrahim'in Trablusgarp savaşı sırasında Enver Paşa ile kurduğu dostluk sayesinde, Talat Paşa hükümeti bu yardımlarını daha da artırmıştı. Fakat artık Rusya Türkleri bu destekten yoksun kalmışlardı. Çünkü yeni kurulan hükümetten herhangi bir yardım beklenmezdi, Osmanlı İmparatorluğu oldukça ağır şartlar taşıyan Mondros anlaşmasını imzalamıştı ve kendinden başka kimseye yardım edecek durumda değildi. Bu durumda Rusya'dan gelerek Türkiye'de soydaşlarının meselelerini Dünya kamuoyuna anlatmaya çalışan bu Türk aydınlarının mücadelelerine devam edebilmeleri ancak Avrupa'da mümkün olabilirdi. Nitekim bu aydınların çoğu Avrupa'ya giderek mücadelelerine burada devam etmişlerdir. Abdürreşid İbrahim Avrupa lisanlarını çok iyi bilmediği için Avrupa'da soydaşlarına fazla bir yardımı olamayacağını düşünerek Avrupa'ya gitmedi. Aynı yıl eşini de kaybetmesi onu oldukça sarstı. Artık İstanbul'da kalmak istemiyordu, doğduğu, çocukluğunun geçtiği toprakları özlemişti. Vatan hasreti yüreğinde ateş gibi yanıyordu. Ne pahasına olursa olsun vatanını ziyaret etmek istiyordu.

Abdürreşid İbrahim vatan hasretiyle yanan yüreğini susturmak için 1919 yılının sonlarında İstanbul'dan hareket ederek Batı Türkistan üzerinden doğum yeri olan Tara'ya gitti. Tara'da bir müddet dinlenerek vatan hasretini dindirdi. Tara'da bulunan dostları kendisinin

⁹⁹ Abdülkadir İnan, " Rusya Sömürgeleri ", Türk Kültürü, Sayı 54, Ankara 1964, s.53-54

istememesine rağmen onu evlendirdiler.¹⁰⁰ Kendisi evlenmek istemiyordu çünkü evlilik bağıllık isterdi, oysa O bir yere bağlanarak yaşamak istemiyordu. Bu gün müslüman dünyasının her tarafı kan ve barut kokuyordu. Bu durumda evlenerek bir köşeye çekilmek onun yapacağı bir şey değildi. Bütün ısrarlarına rağmen dostları onu kendisinden otuz yaş küçük bir hanımla evlendirdiler. Abdürreşid İbrahim Tara'da bir kaç ay daha kaldıktan sonra eşiyle birlikte yine Batı Türkistan üzerinden İstanbul'a geldi. Aksaray civarında bir ev tutarak yerleşti. Bu yıllar (1920-24) Abdürreşid İbrahim için en sıkıntılı yıllardı, İstanbul'da kendini esir gibi hissetti. Ayrıca bakmakla yükümlü olduğu üç çocuğu ve hanımı vardı. İstanbul'da hayat oldukça pahalıydı kendisininde hiç geliri yoktu, dostlarının yardımıyla geçiniyordu. Bu durumda İstanbul'da kalmanın bir manası yoktu. Abdürreşid İbrahim bu düşüncelerle kızlarını ve hanımını alarak Konya'nın Cihanbeyli ilçesine bağlı Böğürdelik köyündeki çiftlik evine gitti. Bu köyde Sibiryâ bölgesinden gelmiş muhacir hemşerileri yaşamaktaydı. Onların yanında bir nebze olsun dertlerini dindire bilirdi. Abdürreşid İbrahim bu köyde bir kaç ay kaldıktan sonra çocuklarını ve hanımını burada bırakarak Batı Türkistan bölgesine gitti. Batı Türkistanlıların Ruslara karşı verdikleri mücadelede cephe gerisinde manevi cephenin oluşturulmasında önemli roller oynadı. Ayrıca bölgede bulunan medreselerde dersler verdi. Z. Velidi Togan onu Türkistanın mukadderatı ile en çok ilgilenen mütefekkirlerden biri olarak göstermektedir.¹⁰¹ Abdürreşid İbrahim'in Doğu Türkistan bölgesinde bulunduğu sırada buradan Japonya'ya geçerek çeşitli faaliyetlerde bulunduğu ve onun Türkistan bölgesine gitmeden önce Atatürk ile görüşerek , Atatürk'e bu bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgi vermek için söz verdiğini ve ayrıca bu bölgeden Japonya'ya gittikten sonra Japonya'nın durumu ile ilgili bilgileri de yine Atatürk'e gönderdiğini, Abdürreşid İbrahim'in 1924 yılında kızı Fevziye hanıma gönderdiği mektuptan anlıyoruz.¹⁰² Abdürreşid İbrahim'in bu mektubunda, 1924 yılında Japonya'da her hafta

¹⁰⁰ Abdürreşid İbrahim'in bu evliliğinden üç erkek bir kız dört çocuğu olmuştur. Oğullarının hepsi vefat etmiştir. Torunları İstanbul ve Edirne'de yaşamaktadır. Kızı Sebahat Baltay halen İstanbul'da yaşamını sürdürmektedir.

¹⁰¹ Z. V. Togan, a.g.e., s.541

¹⁰² Abdürreşid İbrahim'in kızı Fevziye hanıma gönderdiği bu mektup için için ekler kısmına bakınız.

radyoda sabah saatlerinde yarım saat islâmiyetle ilgili yayın yapıldığı ve bu tarihlerde batılı misyonerlerin büyük paralar harcayarak hıristiyanlık propagandası yaptıkları belirtilmektedir.

Abdürreşid İbrahim Rusya ve Japonya'da yaklaşık üç ay kadar kaldıktan sonra 1925 yılının sonlarında tekrar Türkiye'ye döndü. Konya'ya giderek bir müddet ailesinin yanında kaldı. Daha sonra İstanbul'a giderek bir dergi çıkararak soydaşlarının meselelerini ve Rusların Batı Türkistan bölgesinde yaptıkları katliamı kamuoyuna anlatmak istediye de onun bu girişimine izin verilmedi. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Kuzey komşusu ile iyi geçinmek istiyordu. Kendisinden Konya'ya dönerek orada ikamet etmesi istendi. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim Konya'ya dönerek çiftliğinde istirahate çekildi. Fakat Abdürreşid İbrahim gibi ömrünün çoğu mücadelelerle geçmiş bir adamın Konya'da boş oturması imkansızdı. Zaten en yakın dostları Mehmed Akif ve Abbas Halim Paşa Mısır'a yerleşmişlerdi. Abdürreşid İbrahim'in Konya'da sıkıldığını hissederek sürekli onu Mısır'a davet ediyorlardı. O da ailesi ile vedalaşarak Mısır'a gitti. Fakat onun Türkiye'den ayrılması yalnızca kendi isteği ile olmamıştır. Kızı Sebahat Baltay'ın ifadesine göre o Konya'da bir nevi sürgün hayatı yaşıyordu ve baskı altındaydı. Çünkü Abdürreşid İbrahim Konya'da da rahat durmuyor, Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin Rus baskısı altında çektikleri eziyetleri Avrupanın çeşitli ülkelerinde ve hatta Amerika'da çıkan Arap matbuatında da dile getiriyordu. Onun 1944 yılında eşi Ayan hanıma gönderdiği mektuptan ¹⁰³ anladığımız kadarıyla kendi rızasıyla Türkiye'den ayrılmamıştır. Ayrıca Abdürreşid İbrahim fikren bir panislamist idi, oysa yeni kurulan cumhuriyette bu türden fikirlere ve bu fikirleri yazılarıyla, verdiği konferanslarla etrafındaki kişilere aşlamaya çalışan şahıslara yer yoktu. Abdürreşid İbrahim'in bu türden hareketleri hükümeti rahatsız etmiş olmalıki kendisinin ya uslu uslu oturması yada ülkeyi terketmesi istenmiştir. Abdürreşid İbrahim ise soydaşlarının zulüm gördüğü müslüman dünyasının her tarafında kan ve göz yaşı aktığı bir dönemde uslu uslu duramazdı. Gidebileceği yegane ülke ise Mısır'dı. Abdürreşid İbrahim ailesi ile vedalaşarak 1928 yılının sonlarında Mısır'a gitti. Mısır'da dostları ile bir araya gelerek müslüman dünyasının meselelerini müzakere etmeye başladılar. Özellikle kış aylarında bu sohbetler daha bir başka oluyordu. İstanbul'da havaların soğuması ile eski dostların çoğuda Mısır'a gelerek bu sohbetlere katılıyordu. Bütün bu programların masrafları ise prens Abbas Halim Paşa tarafında karşılanıyordu. Zaten Abdürreşid İbrahim'e 1920 yılından sonra maddi ve manevi en büyük desteği Abbas Halim Paşa vermiştir.

¹⁰³ Bu Mektup için ekler kısmına bakınız.

Abdürreşid İbrahim Mısır'da bulunduğu yıllarda Mısır'da çıkan dergi ve gazetelerde Rusya müslümanlarının meseleleri ile ilgili çeşitli makaleler yazmıştır. Özellikle Kahire'de çıkan **Al-Nil** gazetesinde bu makalelerini neşretmiştir.¹⁰⁴ Abdürreşid İbrahim 1934 yılına kadar Mısır'da kaldı Abbas Halim Paşa'nın ölümü ile Mısır'da kalmak artık onun için oldukça zorlaşmıştı. Abbas Halim Paşa vefatından önce Abdürreşid İbrahim'e bir miktar para da bırakmıştı. Abdürreşid İbrahim bu paranın bir kısmını Konya'da bulunan ailesine göndererek onların iâşesini temin etti. Abdürreşid İbrahim Mısır'da bulunduğu yıllarda her yıl Hac farizasını yerine getiriyordu. Mekke ve Medine'de bulunduğu bu günlerde Dünya'nın çeşitli bölgelerinden gelen müslümanlarla görüşerek müslüman dünyasının problemleri hakkında müzakereler ediyordu. Japonya'dan Hacca gelen Japon müslümanlar kendisini sürekli Japonya'ya davet ediyorlardı. Abdürreşid İbrahim bu istekleri kırmayarak ve Japonya'daki müslümanlara daha faydalı olacağını düşünerek 1934 yılında Arabistan, Hindistan üzerinden Japonya'ya gitti.¹⁰⁵

Abdürreşid İbrahim Japonya'yada hemen faaliyetlerine başlayarak 1909 yılında arsası temin edilip yapılması planlanan fakat bir türlü yapılamayan Tokyo camisinin planlarını hazırlatarak temelini attırdı. Zaten 1909 yılından beri cami için para biriktiriliyordu, ayrıca Japonya'da yaşayan Hintli, Kazanlı ve çeşitli müslüman tüccarlar ve Japon müslümanlar cami

¹⁰⁴ *Alexsander Bennigsen bu gazetenin Abdürreşid İbrahim tarafından çıkarıldığı yada Abdürreşid İbrahim'in bu gazetenin çıkmasına yardım ettiğini yazmaktadır. Bakınız : A. Bennigsen- C.L.Quelquejay, La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920, Paris 1964, s.44.*

¹⁰⁵ *Mustafa Uzun (a.g.m., s.296) Abdürreşid İbrahim'in ailesi ile birlikte Japonya'ya gittiğini yazmaktaysa da, Abdürreşid İbrahim'in ikinci evliliğinden olan kızı Sebahat Baltay ile yaptığımız görüşmede kendilerinin Japonya'ya gitmediklerini belirtti. Yalnız ilk evliliğinden olan kızı Fevziye hanım 1937 yılının sonlarında Japonya'ya giderek babasını ziyaret etmiş ve birkaç ay kaldıktan sonra geri dönmüştür. Ayrıca sayın Hee Soo Lee , " İslâm ve Türk Kültürünün Uzakdoğu'ya Yayılması adlı eserinde (Ankara 1988, s.269) Abdürreşid İbrahim'in Türkiye'nin Japonya büyükelçisi Ahmet Hulsi Bey'in yardım ve gayretleriyle Japonya'ya gittiğini Yeni Selamet dergisini mehz göstererek (" Abdürreşid İbrahim'in Son Yılları ", Yeni Selamet (Bundan sonra YM olarak verilecektir.) , Cilt IV, Sayı 32-100, İstanbul 1949, s.4-5-16) belirtiyorsa da bu makalede bu hususta herhangi bir bilgi yoktur.*

için önemli miktarda para toplamışlardı. Abdürreşid İbrahim caminin yapım işleriyle yakından ilgileniyor, inşaatın kısa sürede bitirilmesi için gayret gösteriyordu. Cami temeli atıldıktan dört yıl sonra 1937'de Tokyo Camisi adı altında parlak bir törenle hizmete açıldı.¹⁰⁶ Abdürreşid İbrahim caminin yapım işleriyle uğraşırken diğer taraftanda İslamiyetle ilgili çeşitli Japon gazetelerinde ve Kazanlı Kurban Ali'nin çıkarmakta olduğu **Yeni Japon Muhbiri** isimli dergide makaleler neşrediyor, Tokyo da bulunan müslüman Tatar çocuklarına ve diğer müslüman çocuklarına din ve tarih dersleri veriyordu. Ayrıca haftanın muhayyen günlerinde çeşitli yerlerde ve kendi evinde İslâmiyet hakkında konferanslar veriyordu.¹⁰⁷ Fakat artık iyice yaşlanmıştı, oysa Japonya'da İslâmiyet için yapılması gereken çok iş vardı. İşlerini daha hızlı görmek için kendine bir sekreter tuttu.¹⁰⁸

Abdürreşid İbrahim'in İslâm dini için Japonya'da yaptığı en büyük başarı,İslâm dininin Japon parlamentosunda resmi din olarak tanınmasıdır. 1939 yılına kadar Japonya'da budizm, şintoizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik dışında başka bir din resmen tanınmamıştı. Bu durum Japonya'da müslümanlığı kabul etmiş Japonlar için büyük zorluklar doğuruyordu. Ayrıca İslâmiyet resmen tanınmadığı için batılı misyonerler İslâm dini hakkında çok çirkin ithamlarda bulunuyorlardı. Bu durum ise Japonya'da yeni yeni taraftar bulmaya başlayan İslâm dininin daha geniş kesim tarafından kabul edilmesini engelleyen etkenlerin en başında geliyordu. Abdürreşid İbrahim Japon parlamentosunda ve üst düzey Japon bürokratları arasında bulunan dostlarının yardımıyla bu durumu Japon parlamentosuna sunmayı başardı. 1939 yılında Japon parlamentosu imparatorun kardeşinin karşı çıkmasına rağmen ekseriyetle alınan kararla İslâm dini Japonya'da resmi olarak tanındı ve Japonya'nın her tarafında teşkilat kurmasına mücadele

¹⁰⁶ Caminin resmi için ekler kısmına bkz.

¹⁰⁷ Hee Soo Lee, a.g.e., s.269

¹⁰⁸ Abdürreşid İbrahim'in bu sekreteri bayan Kiyoko Wakazona bugün 83 yaşındadır.Kendisi Japonya'da ilk Osmanlıca öğrenen Japon olarak gurur duyduğunu ve Abdürreşid İbrahim'e hizmet etmekten bahtiyar olduğunu yazmıştır. Kendisi çok yaşlı olduğu için fazla malumat alamadık, ayrıca yukarıda izah ettiğimiz olaydan sonra bizimle mektuplaşmayı kesti. Bu bayanın bulunması sırasında bizden yardımlarını esirgemeyen Türkiye'nin Tokyo Ekonomi ve Ticaret Müşaviri sayın Kasım Vahap'a çok teşekkür ederiz. Bayan Kiyoko Wakazona'nın mektupları için ekler kısmına bakınız.

edildi. Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da başardığı ikinci önemli iş ise Türkiye sefiri Ahmed Hulusi Bey'inde yardımlarıyla, Japon ders kitaplarında islâmiyet ve Türkler hakkında yer alan bölümlerin bütün ders kitapları taranarak yeniden aslına uygun olarak yazdırılmasıdır. Abdürreşid İbrahim Türk tarihi ile ilgili bölümleri **Tarih-i Cevdet**'den istifade ederek düzeltmiştir. Ona bu çalışmaları sırasında en büyük yardımı ise Arap ve Latin harfleriyle Türkçe okuma yazma öğrettiği sekreteri Kiyoko Wakazono yapmıştır.¹⁰⁹ Abdürreşid İbrahim aynı zamanda Tokyo camiinde imamlık vazifesini de yürütüyordu, onun sayesinde bir çok Japon müslümanlığı kabul ediyordu. Müslüman cemaat hızla artmaktaydı, yeni bir camiye ihtiyaç duyuluyordu, fakat İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması yeni bir cami yapılmasını engellemiştir. Abdürreşid İbrahim aynı zamanda Tokyo'da yaşayan Kazanlı Tatarlarla da milli günlerde bir araya gelerek çeşitli kutlamalar yapıyorlardı. Kazan Tatarları, Türkiye'de yapılan harf inkilabından sonra İstanbul'dan bir matbaanın harflerini satın alarak Japonya'ya getirtmişlerdi. Kurdukları bu matbaada Kurban Ali'nin önderliğinde yukarıda belirtilen dergi dışında dini ve milli eserlerde bastırıyorlardı. Abdürreşid İbrahim kendisi eski bir yayıncı olması münasebetiyle bunlara elinden geldiği kadar yardım ediyordu. Boş vakitlerinde de Eşref Edip'in İstanbul'da çıkarmayı planladığı **Türk-İslâm Ansiklopedisi**'ne Türk-İslâm alemiyle ilgili maddeler hazırlamağa gayret ediyordu.

1930'lu yıllardan sonra sebebini bilmediğimiz bir sebepten dolayı Abdürreşid İbrahim ile yine Kazanlı meşhur yazar Ayaz İshaki'nin arası açılmıştı. Ayaz İshaki çıkardığı **Yanğa Milli Yul** adlı dergide Abdürreşid İbrahim de **Yeni Japon Muhbiri** adlı dergide birbirleri aleyhinde çeşitli makaleler yazmaktaydılar. Oysa Ayaz İshaki 1918 yılında Moskova'da firarda bulunduğu sırada Abdürreşid İbrahim'e yazdığı mektupta ona " Baba " diye hitap ederek Rusların 1917 ihtilalinden sonra Türk bölgelerinde yaptıkları zulüm ve katliamları anlatarak, daha sonra yine kendisini gelişmelerden haberdar edeceğini yazmaktadır.¹¹⁰ Bu iki eski dost 1940'lı yılların başlarında ardaki kırınlıkları bırakarak barıştılar. Zaten bu yıllarda Musa Carullah Bigi de Japonya'da bulunuyordu. Rusya Türklerinin bu üç cefakar lideri vatanlarından uzakta yıllar sonra bir araya gelerek eski günleri yâd ettiler. Abdürreşid İbrahim artık iyice

¹⁰⁹ " Abdürreşid İbrahim'in Son yılları (Merhumun kızı ile mülakat) ", **YS, IV, Sayı: 32-100**, s.4-5-16.

¹¹⁰ Bu mektup için bakınız: Ayaz İshaki, " Moskova'dan ", **S, XIV, Sayı 362, 18 Temmuz 1334**, s.228.

yaşlanmıştı, tek başına bir iş yapamayacak duruma gelmişti. Sekreteri Kiyoko Wakazona onun en büyük yardımcısıydı. Abdürreşid İbrahim sekreterinin yardımıyla Japonya'da müslümanlığın daha iyi tanınması ve çok kişi tarafından benimsenmesi için İngilizce - Arapça bir dergi çıkarmayı düşünüyorduyduysa da savaş ve ömrü buna vefa etmedi. 17 Ağustos 1944 tarihinde Tokyo'da vefat etti. Vefat haberi Japon basın ve yayın organları tarafından Japonya'nın her tarafına duyuruldu. Japonya'nın çeşitli bölgelerinden ve yakın ülkelerden cenazeye iştirak etmek isteyenlerin çokluğu yüzünden cenazesi üç gün beklendikten sonra büyük bir törenle toprağa verilmiştir.¹¹¹ Doksanaltı yıllık ömrünün tamamına yakını gurbet ellerde vatan hasretiyle soydaşlarına ve müslümanlara faydalı olmak gayesiyle tamamlamış olan Abdürreşid İbrahim, bugün Tokyo'ya üç saatlik mesafede bulunan mezarlıkta müslüman mezarlığı ile Japon mezarlığının arasında ebedi istirahatgahında yatmaktadır. Onun büyük zorluklarla yaptırdığı Tokyo Camisi 1985 yılında Türk elçiliği tarafından yıkılma tehlikesi sebebi ile yıktırılmıştır ? Kasım 1992 tarihinde Başbakan Süleyman Demirel'in Japonya'ya yaptığı seyahat esnasında düzenlediği basın toplantısında bir Japon gazeteci Başbakan Süleyman Demirel'e şu soruyu sormuştu: " *Bulgaristan'da yıktırılan camilere karşı oldukça sert tutum gösterdiniz, peki bu çifte standart neden ? Niçin, Tokyo'daki cami için duyarsızsınız (?) Hatta yapılmaması için sanki kararlısınız !* ", Başbakan Süleyman Demirel bu soruya verdiği cevapta Tokyo camisinin yakında bir kültür sitesi ile birlikte yapımına başlanacağını Japon müslümanlara müjdeledi.¹¹² Bizim de dileğimizimiz caminin aslına uygun olarak yapılması ve Abdürreşid İbrahim'in ruhunun huzura kavuşturulmasıdır.

¹¹¹ " Abdürreşid İbrahim'in Son Günleri ", YS, IV, sayı 32-100, İstanbul 1949, s.16.

¹¹² Kenan Akın , " Tokyo Camii'nin Acı Hikayesi ", Türkiye, 10-11 Aralık 1992

II ESERLERİ

Abdürreşid İbrahim'in eserlerinin büyük çoğunluğu Türkçe'dir. Bunun yanında Arapça ve Tatarca bazı eserleri vardır. Abdürreşid İbrahim eserlerini; Kazan, Petersburg, İstanbul ve Berlin gibi değişik şehirlerde bastırmıştır. Eserlerinin dışında yine bu şehirlerde çeşitli gazeteler ve dergiler de çıkarmıştır. Eserlerinde yaptığı seyahatleri sırasındaki intibalarını, Rusya müslümanlarının ahvalini, kendi tercüme-i halini ve islâmiyetle ilgili çeşitli konuları ele almıştır. Türkçe ve Tatarca olarak yazılmış eserlerinin toplam sayısı 16'dır. Bu eserlerinin dışında başka eserleri olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlamadık.

A) KİTAP VE RİSALELERİ

1) **Livaü'l Hamd, (İstanbul 1885)**; Bu risalesinin varlığını Eşref Edip'in makalesinden öğreniyoruz. Bu makalede belirtildiğine göre Rusya'da baskı altında yaşayan Türklerin Anadolu'ya göç etmelerini teşvik maksadıyla yazılmış küçük bir risaledir. Risale İstanbul'da bastırılarak Rusya'ya gizlice sokulmuştur.¹¹³

2) **Çolpan Yıldızı, (İstanbul 1895), (Petersburg 1907)**; Abdürreşid İbrahim 1895 yılında Rus baskısından kaçarak geldiği İstanbul'da bu eserini kaleme almıştır. Eser Rusların Türklere yaptığı baskı ve zulmü dile getirmektedir. Eserde İslâm alemimin yegane düşmanının Rus rejimi olduğu belirtilmekte¹¹⁴ ve ayrıca Orenburg Şer'i Mahkemesi'nin çalışmalarındaki eksiklikleri dile getirmektedir. Eser gördüğü aşırı ilgi sebebiyle 1907 yılında Petersburg'da yeniden basılmıştır.¹¹⁵

3) **BİN ÜÇYÜZ SENELİK NAZAR, (Petersburg 1905)**; Bu eser Abdürreşid İbrahim'in ömrü boyunca arzuladığı, Rusya Türklerinin birlik olmalarını sağlamak gayesiyle yazılmış küçük bir

¹¹³ Bu makale için bakınız: Eşref Edip, " Meşhur İslâm seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi ", **TİAM**, II, No: 53-54, s.3-4.

¹¹⁴ Gerhard V. Mende, a.g.e., s.79.

¹¹⁵ Mustafa Uzun , a.g.m., s.295.

risaledir. Abdürreşid İbrahim'in bu arzusu müslüman kongrelerinden sonra gerçekleşme yoluna gitti ve bu eser yine Abdürreşid İbrahim tarafından hazırlanıp bastırılan Rusya müslümanlarının İttifak Partisi'nin nizamnamesinin kaynağını teşkil etti. Bu eser sansürden kurtulan ilk Türkçe eserdir.¹¹⁶

4) Vicdan Muhakemesi ve İnsaf Terazisi, (Petersburg 1906), (Petersburg 1907), (İstanbul 1329); Eser Tatarca olarak kaleme alınmıştır. Rusya'da ve özellikle Kazan bölgesinde hıristiyan misyonerlerin müslüman Tatarlara ve dolayısıyla islâm dinine yaptıkları çirkin saldırılara cevap olarak yazılmıştır. Eser gördüğü büyük ilgiden dolayı Petersburg'da ikinci defa yeniden basılmıştır. Eser 1329 (1911) yılında¹¹⁷ İstanbul'da da Türkçe olarak yeniden basılmıştır. Eserde islâmiyet ile hıristiyanlığın mükayesesi yapılarak islâmiyetin üstünlüğü belirtilmektedir.

5) Tercüme-i Halim Yaki Başıma Gelenler, (Petersburg, Tarihsiz); Eserin basıldığı tarih belli olmamakla birlikte 1905 ile 1907 yılları arasında basıldığı tahmin edilmektedir. Eser Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in kendi matbaasında basılmıştır. Eser Abdürreşid İbrahim'in çocukluğundan yirmi sekiz yaşına kadar olan hayatını konu edinmektedir. Yazar eserinin sonunda eserin devamını yazacağını belirtmekteyse de araştırmamız sırasında buna rastlamadık. Eserin başında Sibiry'a'da yaşayan Türk boyları ile ilgili malumat da bulunmaktadır.

6) Hapishane Esrarı, (Kazan, Tarihsiz); Abdürreşid İbrahim'in 1878-1879 yılları arasında Kazan hapishanesinde geçirdiği günleri anlatan küçük bir eserdir.

¹¹⁶ M. Carulah *Bİgi, İslahat Esasları, Petrograd 1917, s.178.*

¹¹⁷ Mustafa Uzun, a.g.m., *eserin 1328 yılında İstanbul'da basıldığını yazmaktaysa da eserin üzerinde 1329 yılında basıldığı yazılıdır. Eserin İstanbul baskısı Hakkı Tarık Us kütüphanesinde mevcuttur.*

7) **Kazak Ehvali, (Kazan, Tarihsiz);** Eser Abdürreşid İbrahim'in 1879 yılında hapisten çıktıktan sonra Medine'ye tahsile gidene kadar Kazakistan bölgesinde geçirdiği günleri anlatmaktadır. Kazakların örf,adet ve yaşayışları hakkında bilgiler mevcuttur.¹¹⁸

8) **Aftonomiya Yani İdare-i Muhtariye, (Petersburg 1905);** Eserin ilk kısmında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşamakta olan azınlıkların aldıkları muhtariyetlerden (bahseden yazar, çeşitli misallerle Rusya Türklerinin neden muhtariyet için mücadele etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Abdürreşid İbrahim bu eserinde ilk kez iç Rusya müslümanlarının ulusal bağımsızlık fikrini ortaya koydu. Onun bu fikri Türk aydınları tarafından benimsenmiş olmasına rağmen bu yolda somut bir adım atılmamıştır. Eserde Türklerin otonomi taraftarı milletlerle (Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılar) iş birliği yapması öngörülmüştür. Eser 35 sayfadır.

9) **Subh-i Sadık, (Petersburg 1906);** Rusya müslümanlarının birlik oluşturması gayesiyle yazılmış küçük bir risaledir.¹¹⁹

10) **Devr-i Alem, (Kazan 1909);** Abdürreşid İbrahim'in 1908 yılında Japonya, Kore, Singapur ve Uzak Doğu'da bulunan Cava, Malaya gibi müslüman adalarına yaptığı seyahat notlarının bir kısmını oğlu Münir Ahmet bir araya getirerek Kazan'da basmıştır. Bu eser Abdürreşid İbrahim'in en önemli eseri olarak telakki edilen **Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet** adlı eserinin bir özeti niteliğindedir. Eser Tatarca olarak yayınlanmıştır.

11) **İlmihâl-i Tıbbi Hem Dîn Hikmetleri, (2 bsk., Kazan 1907);** Eser Kazan Tatarcası ile kaleme alınmıştır. Küçük bir kitaptır, zekat, abdest, gusul abdesti gibi dini vazifelerin ehemmiyeti ve yapılmasındaki tıbbi faydalar kısa başlıklarla anlatılmaktadır.

¹¹⁸ Bu eserin varlığını Abdürreşid İbrahim'in **Tercüme-i Halim** adlı eserinden öğreniyoruz. Bakınız, s.50

¹¹⁹ Bu eserin varlığını Abdürreşid İbrahim'in kitaplarının arkasında yer alan satış ilanlarından anlıyoruz. Ayrıca Seyfettin Özege de bu eserin varlığından bahsetmektedir. bkz., (Seyfettin Özege, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, İstanbul 1973, Kitap No: 18267**)

12) Bin Bir Hadîs-i Şerif Tercümesi, (Petersburg, Tarihsiz); Basım tarihi belli olmamakla birlikte 1907 yılında önce basılmış olsa gerektir. Çünkü Abdürreşid İbrahim'in Petersburg'da bulunan matbaası 1907 yılında Rus hükümeti tarafından kapatılmıştı. Eser Arif Bey'in aynı adla Türkçe olarak yayınlanan eserinin Tatarca tercümesidir.

13) Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet, (İstanbul 1328-1329-1331); Abdürreşid İbrahim'in en önemli eseridir. Abdürreşid İbrahim'in 1908-1910 yılları arasında Türkistan bölgesi, Sibiryaya, Çin, Mançurya, Japonya, Kore, Singapur, Malezya, Cava, Uzakdoğu Adaları, Hindistan, Hicaz, Suriye üzerinden İstanbul'a yaptığı üç yıllık seyahatini anlatan iki ciltlik bir eserdir. Eserin birinci cildi Abdürreşid İbrahim'in, Kazan'dan Singapur limanına kadar olan seyahatini konu etmektedir. İkinci cildi ise Singapur'dan başlayarak yazarın İstanbul'a gelinceye kadar yaptığı seyahatlerini anlatmaktadır. Eserin başlangıçta dört cilt olarak yazılması planlanmış fakat daha sonra iki cilt kaleme alınmıştır. Eser başlangıçta 1910 yılından itibaren **Sırat-ı Müstakim** dergisi tarafından formalar halinde abonelerine dağıtılmış, daha sonrada 1328 yılında ilk cildi basılmıştır. İkinci cildi 1329 yılında, her iki ciltde 1331 yılında tekrar basılmıştır. Eserin kısa bir özeti Asaf Hâlet tarafından 1956 yılında **Türk Yurdu'nun** 258 ve 260'uncü sayılarında latin harflerine çevrilmiş ve daha sonraki yıllarda layik olduğu değerini farkına varılmamıştır. Eser bu gün oldukça büyük ilgi görmeye başlamıştır. Mehmed Paksu eserin başına bazı ilavelerle 1987 yılında eseri latin harflerine çevirmiştir. (Abdürreşid İbrahim , **20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası ve Japonya'da İslâmiyet**, İstanbul 1987) Eser yine Arabistan'da Muhammed Subhi Ferzat tarafından **Rihletü Abdürreşid Fî'l Alemi'l İslâm** adıyla Arapçaya çevrilmiştir.¹²⁰ Eser Japon Türkolog Hisao Komatsu tarafından 1991 yılında Japonca'ya çevrilmiştir. Hisao Komatsu'nun eşi Kaori Komatsu ile İstanbul'da yaptığımız görüşme sırasında eserin Japonya'da büyük ilgi gördüğünü belirtti. Koreli Hee Soo Lee eseri kendisine temel kaynak olarak ele alarak **İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması** adlı bir doktora tezi yapmıştır. (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi 1987) Bu tez daha sonra aynı adla Türkiye Diyanet Vakfı tarafından (Ankara 1988) yayınlanmıştır. Ayrıca yine Hee Soo Lee ve İbrahim İlhan eserin manzum bir özetini (**Osmanlı Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslâmiyet**, Ankara 1989) adlı eserlerinde vermişlerdir. Eser, Boğaziçi Ünivesitesi

¹²⁰ Mustafa Uzun, " Alem-i İslâm ", TDVİA, Cilt II, s.361-362.

öğretim görevlilerinden Doç. Dr. Selçuk Esenbel tarafından da İngilizceye çevrilmesi planlanmaktadır.

14) Asya Tehlikede, (İstanbul 1328); Eserin müellifi Japon Hatano'dur. Abdürreşid İbrahim bu eseri Japonyalı dostu Muhammed Hilmi Nakava ile birlikte 1328 yılında İstanbul'da Türkçeye çevirmişlerdir. Eser Avrupa devletlerinin Asya kıtasında ve Uzak Doğu adalarında yaptıkları zulüm ve insanlık dışı muameleleri anlatmaktadır. Bu insanlık dışı muamelelerden bazıları şöyledir, topun ağzına insanların bağlanarak topun ateşlenmesi, insanların ayaklarından asılarak burun ve yüzlerinin kesilmesi gibi korkunç olaylar eserin başındaki resimlerle anlatılmaktadır.

15) Ed Dînü'l Fitrî, (İstanbul 1340); Dinin insanlık için lüzumunu ,Hz Muhammed'in vasıflarını, Fatıha sûresinin açıklamasını, İslâmiyetin en üstün din olduğunu açıklayan küçük bir risaledir.

16) Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, (Berlin 1933); Bu eser Abdürreşid İbrahim'in hatıralarından imla edilmek suretiyle 1933 yılında Berlin'de Musa Carullah Bigi tarafından yayınlanmıştır. Eser iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Sultan Abdülaziz'in şehadetine asıl sebep ne idi ? Sorusuna cevap aranarak Abdülaziz döneminin dış politikası üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün sonunda yer alan II Abdülhamid'in panislamist olmadığı fikri ilginçtir. İkinci bölümde, 1922'li yıllarda Rusya'da meydana gelen kıtlık ve Rusya Türklerine çeşitli Avrupa ülkelerinde yardım toplanması çalışmaları anlatılmaktadır. Abdürreşid İbrahim kendisinin de bu çalışmalara katıldığını belirtmektedir.

B) ÇIKARDIĞI GAZETE VE DERGİLER

1) Mir'at (Ayna); 1900 yılından itibaren çıkmaya başlayan bu dergide çeşitli konularda makaleler bulunmaktadır. Makalelerin çoğunluğu Abdürreşid İbrahim tarafından yazılmıştır. Dergi Tatarca ve Türkçe olarak çıkmıştır. 1900'lü yıllardaki Rus baskısı göz önüne alındığında Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı bu derginin ehemmiyeti büyüktür. Ayrıca bu dergi Abdürreşid İbrahim'in ilk süreli yayını olması bakımından da ehemmiyete haizdir. Derginin son sayısı olan 22'inci sayı Kazan'da 1909 yılında Abdürreşid İbrahim'in oğlu Münir

Ahmet tarafından çıkartılmıştır. Derginin bazı nüshaları Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Türkiye'de yalnızca 19 ve 22'inci sayıları (19'uncu sayı Süleymaniye, 22'inci sayı Taksim Belediye Kütüphanesinde) mevcuttur.

2) **Ülfet (Uyuşma)** ; Kültürel ve politik bir dergidir, Türkçe olarak 1905 yılından itibaren Abdürreşid İbrahim Petersburg'da kurduğu matbaasında basmaya başlamıştır. Derginin çalışanları arasında Petersburg' da bulunan genç Tatar talebeleri çoğunlukta idi ki zaten gayesi Rus Çarlığı'nın başkenti Petersburg'daki genç talebelere yönelik olarak çıkmaktı. Derginin en ilgi çekici yönü olaylara ciddi açıdan yaklaşması, polemiklere girmemesi ve yoğun bir muhteva içermesiydi.¹²¹ Derginin yazarları arasında yukarıda da belirtildiği gibi Musa Carullah Bigi'de bulunuyordu. Fakat dergi umulmadık bir ilgiyle karşılaştı. Rusya'nın bütün Türk bölgelerinde büyük bir ilgiyle karşılaştı. Rus hükümeti onu zararlı yayınlar listesine aldı. Derginin 9 Haziran 1907'de çıkan 85'inci sayısı sansüre uğratıldı ve dergi kapatıldı.

3) **Al-Tilmiz;** Abdürreşid İbrahim tarafından 1906 yılının başlarında Arapça olarak yayınlanmaya başlamıştır. Dergi edebi, dini, politik ve ilmi bir hüviyet taşıyordu. Derginin gayesi bütün Dünya müslümanlarını birleştirmekti. Fakat derginin bu panislamist eğilimi Rus hükümeti tarafından büyük tepkiyle karşılandı. Dergi otuzuncu sayısından itibaren kapatıldı. Dergi Petersburg'da bulunan Arap kolonisine de hitap ediyordu.¹²²

4) **Beyanü'l Hak (Hakkı Anlatma)** ; 31 Mart 1906 tarihinden itibaren Kazan'da çıkmaya başlamıştır. Gazete başlangıçta üç aylık olarak çıkıyordu. 1912 yılından itibaren günlük olarak çıkmaya başlamıştır. Politikadan ziyade bir bilgi gazetesi hüviyetinde idi. Abdürreşid İbrahim'in Kazan'dan ayrılmasından sonra (1908) gazete oğlu Münir Ahmet tarafından çıkarılmıştır. Abdürreşid İbrahim'in 1908-1910 yılları arasında yaptığı büyük seyahati gazetede resimlerle tefrika edilmiştir.

5) **Sırke (Rehber)**; Ülfet dergisinin kapatılması üzerine Abdürreşid İbrahim,Petersburg'da bulunan Kazak aydınlarıyla bir araya gelerek bu yeni dergiyi çıkarmaya başladı. Bu dergi daha

¹²¹ A. Bennigsen, a.g.e., s.62.

¹²² a.g.e., s.64.

çok panislamik fikirleri yaymaya çalışıyordu. Esasında Abdürreşid İbrahim bu dergiyi daha önceki tarihlerde çıkarmayı planlıyormuş olmalığı Ülfet'in kapatıldığı tarih olan 9 Haziran 1907 yılında dergi yayın hayatına başladı. Fakat bu derginin ömrü kısa oldu, bir kaç sayı sonra derginin yayın hayatı sona erdi.

6) Necat (Selam yada Kurtuluş); Bu dergide yine Haziran 1907 yılından itibaren çıkmaya başlamıştır. Dergide daha çok dini muhtevalı makaleler yayınlanmıştır. Dergi ikinci sayısına Rus hükümeti izin vermeyerek baş yazarını panislamizm suçundan mahkemeye sevk etmiştir.¹²³

7) Teârûf-ı Müslimîn (Müslümanların Tanışması) ; 3 Nisan 1910 yılından itibaren İstanbul'da yayın hayatına başlayan dergiyi Abdürreşid İbrahim ve yakın dostu Ahmed Taceddin birlikte çıkarıyorlardı. Dergi dini, siyasi, tarihi ve felsefi konuların yanında Rusya müslümanlarının ehvalinden de bahsediyordu. Dergi haftalık olarak çıkmıştır ve ancak otuz iki sayı yayınlana bilmiştir. Bu dergi Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkardığı ilk dergi olması bakımından da ehemmiyeti haizdir.

8) İslam Dünyası; 2 Mart 1911 tarihinde yayın hayatına başlayan dergi toplam 22 sayı çıkmıştır. Dergide islâm dünyası, Rusya müslümanları ve Balkan savaşı ile ilgili makaleler çoğunluktadır. Derginin redaktörlüğünü Osman Cudi yapıyordu. Musa Carullah Bigi'nin derginin onuncu sayısında yayınlanan " Teessüf Etmıştim Artık Anladım " adlı makalesinin yayınlanmasından sonra dergi Şeyhülislamlik tarafından mahkemeye verildi ve yazışları müdürü hapis ve para cezasına çarptırıldı.¹²⁴

9) Cihad-ı İslâm (İslâm Uğruna Yapılan Savaş) ; Abdürreşid İbrahim bu dergiyi Berlin'de 1916 yılından İhtibaren Alimcan İdrisi ile birlikte çıkarmaya başlamıştır. Dergi daha çok Berlin'de esir bulunan Türk askerlerine hitap ediyordu.

¹²³ a.g.e., s.64.

¹²⁴ Ahmet Kanlıdere, *Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi, (M. Ü. Sosyalbilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988, s.10.*

C) MAKALELERİ

a) Sırat-ı Müstakim Dergisinde Yayınlanan Makaleleri:

- " Japonya'da İslâmiyet ", **SM**, II, Sayı 38, 7 Mayıs 1327, s.182-183.
- " Japonya Mektupları ", **SM**, II, Sayı 39, 14 Mayıs 1327, s.213-214.
- " Japonya Mektupları ", **SM**, II, Sayı 48, 19 Temmuz 1327, s.344-345.
- " Japonya'da Din-i İslâm İntişara Başlıyor ", **SM**, II, Sayı 50, 1 Ağustos 1327, s.383-384.
- " Çin'deki Müslümanların Hayatı I ", **SM**, III, Sayı 62, 27 Ekim 1327, s.159-160.
- " Çin'deki Müslümanların Hayatı II ", **SM**, III, Sayı 64, 11 Kasım 1327, s.190-192.
- " Çin'deki Müslümanların Hayatı III ", **SM**, III, Sayı 65, 19 Kasım 1325, s.206-208.(Kazan'da çıkan **BH** gazetesinden iktibas edilmiştir.)
- " Çin Müslümanları ", **SM**, III, Sayı 66, 26 Kasım 1327, s.2217-219. (Kazan'da çıkan **BH** gazetesinden iktibas edilmiştir.)
- " Hindistan Mektupları ", **SM**, III, Sayı 67, 3 Aralık 1327, s.239-240. (Kazan'da çıkan **BH** gazetesindebn iktibas edilmiştir.)
- " Alem-i İslâm: Hindistan Mektupları ", **SM**, III, Sayı 69, 17 Aralık 1327, s.264-266.
- " Hindistan Mektupları: 20 Asırda İngiliz Medeniyeti ", **SM**, III, Sayı 72, 8 Ocak 1328, s.319-320.
- " Hindistan'da Hürriyet Matbuatı ", **SM**, III, Sayı 73, 15 Ocak 1328, s.335-336.
- " Devr-i Alem I ", **SM**, III, Sayı 78, 21 Şubat 1328, s.418-420 (Kazan'da çıkan **BH** gazetesinden iktibas edilmiştir.)
- " Devr-i Alem II ", **SM**, IV, Sayı 80, 5 Mart 1328, s.34-35. (Kazan'da çıkan **BH** gazetesinden iktibas edilmiştir.)
- " Ahval-i Alem-i İslâm Hakkında ", **SM**, IV, Sayı 82, 18 Mart 1328, s.67-74.
- " Alem-i İslâm: Ahval-i Alem-i İslâm Hakkında Konferans ", **SM**, IV, Sayı 84, 4 Nisan 1328, s.103-109.
- " Ahval-i Alem-i İslâm Hakkında Konferans (Şehzade Kulbünde) ", **SM**, IV, Sayı 85, 11 Nisan 1328, s.118-123.
- " Ahval-i Müslimin ve Ulema Hakkında ", **SM**, IV, Sayı 87, 20 Nisan 1328, s.152-154
- " Ahval-i Müslimin ve Ulema Hakkında (Bursa'da Konferans) ", **SM**, IV, Sayı 88, 3 Mayıs 1328, s.175-178.

- Şarkın İntibah ve İstikbali Hakkında (Bursa'da Konferans) ", **SM**, IV, Sayı 91, 24 Mayıs 1328, s.226-228.
- Şarkın İntibah ve İstikbali Hakkında I (Bursa'da Konferans) ", **SM**, IV, Sayı 93, 8 Haziran 1328, s.266-268.
- Millete Ruh-u Milliyet Verecekler Hakkında II, (Bursa'da Konferans) ", **SM** , IV, Sayı 94, 15 Haziran 1328, s.272-274.
- Müslümanları Kim Uyandıracak ", **SM**, Cilt 4, Sayı 98, 14 Temmuz 1328, s.343-3345.
- Müslümanlar Çalışırsa Yaşayacak İlerleyecek (Yalova'da Konferans) ", **SM**, IV, Sayı 99, 21 Temmuz 1328, s.355-357.
- Rusya'da Terakki ", **SM**, VI, Sayı 156, 7 Temmuz 1329, s.355-357.
- Kapitülasyon ", **SM**, VII, Sayı 157, 14 Temmuz 1329, s.115-16.
- İstolipin Mezarda ", **SM**, VII, Sayı 159, 28 Eylül 1329, s.45-46.
- İtalya'nın Ültimatomu ", **SM**, VII, Sayı 160, 7 Ekim 1329, s.49-50.
- Harik Münasebetiyle", **SM**, VII, Sayı 160, 7 Ekim 1329, s.53-54.
- İdare-i Maslahat ", **SM**, VII, Sayı 160, 7 Ekim 1329, s.55.
- Yaldızlı Medeniyet ", **SM**, VII, Sayı 161, 12 Ekim 1329, s.65-66.
- Tearif-i Müslimin ", **SM**, VII, Sayı 161, 12 Ekim 1329, s.71-72.
- Ahval-i Hazıraya Bir Nazar ve Ne Yapmalı ? ", **SM**, VII, Sayı 162, 19 Ekim 1329, s.81-82.
- Bizim Akımız Bize Yararsa Biz de Adam Oluruz ", **SM**, VII, Sayı 164, 3 Kasım 1329, s.116-118.
- Muharebe ve Sulh ", **SM**, VII, Sayı 165, 10 Kasım 1329, s.131-132.
- Eski Kafadan Eski Siyaset ", **SM**, VII, Sayı 167, 24 Kasım 1329, s.172-173.

b) **Sebilürreşad** Dergisinde Yayınlanan Makaleleri :

- Afrika'da Mücahidin-i İslâmiyenin Ahvaline ve Müslümanlığın İstikbaline Dair I (Konferans) ", **S**, I, Sayı 2, 25 Mart 1330, s.28-30.
- Afrika'da Mücahidin-i İslâmiyenin Ahvaline ve Müslümanlığın İstikbaline Dair II ", **S**, I, Sayı 3, 2 Nisan 1330, s.42-50.
- Mev'iza ", **S**, I, Sayı 8, 8 Mayıs 1330, s.140-141
- Allahu Ekber ", **S**, II, Sayı 33, 7 Kasım 1330, s.134-135
- Farz Olan Cihad Bu Cihaddır ", **S**, II, Sayı 34, 14 Kasım 1330, s.143-144.
- Safderunlukmudur Nedir ", **S**, II, Sayı 35, 21 Kasım 1330, s.166-167.

- Terbiye-i İslâmiye Cemiyeti ", S,II, Sayı 43, 23 Ocak 1331, s.302-303.
- Harbmı Sulhmu ", S, II, Sayı 43, 23 Ocak 1331, s.304.
- Kanun-u Tabiat Tebdil Olunamaz ", S, XI, Sayı 279, 18 Şubat 1332, s.290-291
- Cihad Meydanları Ulema-i İzamı Bekliyor ", S, XIII, Sayı 328, 10 Nisan 1333, s.120-121.
- Rusya İnkilabından Rusya Müslümanlarının İstifadesi ", S, XIV, Sayı 362, 9 Ekim 1335, s.220.
- Cihad ve Alem-i İslâm I ", S, XV, Sayı 366, 15 Kasım 1336, s.32-34.
- Cihad ve Alem-i İslâm II ", S, XV, Sayı 367, 22 Kasım 1336, s.52-54.
- Cihad ve Alem-i İslâm III ", S, XV, Sayı 369, 6 Aralık 1336, s.93-94.
- Cihad ve Alem-i İslâm IV ", S, XV, Sayı 371, 17 Aralık 1336, s.130-131.
- Cihad ve Alem-i İslâm V ", S, XV, Sayı 372, 26 Aralık 1336, s.156.
- Cihad ve Alem-i İslâm VI ", S, XV, Sayı 373, 3 Ocak 1337, s.170-171.
- Cihad ve Alem-i İslâm VII ", S, XV, Sayı 376, 24 Ocak 1337, s.225-226.
- Çin Müslümanları ", S, XXII, Sayı 547, 2 Ağustos 1341, s.11-13.
- Komünizm ve Edyan I ", S, XXII, Sayı 578, 28 Nisan 1342, s.93-95.
- Komünizm ve Edyan II ", S, XXIII, Sayı 580, 12 Mayıs 1342, s.128-129.
- Komünizm ve Edyan III ", S, XXIII, Sayı 582, 26 Mayıs 1342, s.155-156.
- Komünizm ve Edyan IV ", S, XXIII, Sayı 583, 3 Haziran 1342, s.169-170.
- Komünizm ve Edyan V ", S, XXIII, Sayı 586, 24 Haziran 1342, s.217-218.
- Komünizm İnhilal Ediyormu ", S, XXIII, Sayı 595, 28 Ağustos 1342, s.364-365.
- Hindistan'a Bir Nazar I ", S, XXIII, Sayı 598, 20 Eylül 1342, s.411-412.
- Hindistan'a Bir Nazar II ", S, XXIV, Sayı 601, 11 Ekim 1342, s.47-48.
- Türkistan'da Müslüman Hareketi ", S, XXIV, Sayı 601, 11 Ekim 1342, s.45-46.
- Rusya Müslümanlarının İstikbali ", S, XXIV, Sayı 604, 2 Kasım 1342, s. 94-95.
- Rusya'da Müslümanların İçtimaa-i ve İktisadi Ehvali ", S, XXV, Sayı 633, 14 Nisan 1343, s.127-128.
- Çin'de İslamiyet ", S, XXV, Sayı 640, 1 Haziran 1343, s.254-255.

c) Teârûf-i Müslimin Dergisinde Yayınlanan Makaleleri :

- Kuve-i Enfüse-küm ", TM, I, Sayı 1, 5 Nisan 1328, s.7-9.
- Pan Turanizm ", TM, I, Sayı 2, 18 Nisan 1328, s.17-20.

- " Talebe-i Ulum ve Şakirdan I ", TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.55-58.
- " Yine Pan Turanizm Yaki Akvam-ı Türk Birleşmesi ", TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.57-58.
- " Mev'ize ", TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.52-54.
- " Girid Üçün Can Feda ", TM, I, Sayı 5, 2 Haziran 1328, s.71-72.
- " Talebe-i Ulum ve Şakirdan II ", TM, I, Sayı 5, 2 Haziran 1328, s.75-78.
- " Talebe-i Ulum ve Şakirdan III ", TM, I, Sayı 6, 16 Haziran 1328, s.86-89.
- " Pire Vahşeti ", TM, I, Sayı 6, 16 Haziran 1328, s.89-90.
- " Terakki Nasıl Olur ", TM, I, Sayı 8, 14 Temmuz 1328, s.123-125.
- " Donanma-i Hümayun İanesi ", TM, I, Sayı 9, 28 Temmuz 1328, s.139-141.
- " Hacc-ı Müslimin ve Umur-u Sıhhiye ", TM, I, Sayı 9, 28 Temmuz 1328, s.142-143.
- " Namus Nedir ", TM, I, Sayı 10, 13 Ağustos 1328, s.105-107.
- " Hindistan ve Mısır ", TM, I, Sayı 11, 20 Ağustos 1328, s.171-172.
- " Bizim Maliyemiz ", TM, I, Sayı 12, 27 Ağustos 1328, s.177-179.
- " Hacı Babalar Gelmekte I ", TM, I, Sayı 13, 4 Eylül 1328, s.203-205.
- " Donanma-i İâne-i Milliye Cemiyeti ", TM, I, Sayı 13, 4 Eylül 1328, s.205-206.
- " İstikraz Meselesi ", TM, I, Sayı 14, 11 Eylül 1328, s.219-220.
- " Rusya'da Hüseyin(of) Biraderler ", TM, I, Sayı 14, 11 Eylül 1328, s. 228-229.
- " Milletin Terakkisi Herkesin Matlubudur ", TM, I, Sayı 15, 18 Eylül 1328, s.235-236.
- " İslahat-ı Umumiye ", TM, I, Sayı 16, 25 Eylül 1328, s.251-253.
- " Diyanet Namına Dilenmek Bize San'at olmuş ", TM, I, Sayı 16, 25 Eylül 1328, s.253-254.
- " Hacı Babalar Gelmekte II ", TM, I, Sayı 17, 9 Ekim 1328, s.267-269.
- " Japonya'dan Mektup ", TM, I, Sayı 17, 9 Ekim 1328, s.278-279.
- " Maliyemiz ve İstikraz ", TM, I, Sayı 18, 17 Ekim 1328, s.283-284.
- " Usul-u Tedris ve İslahat ", TM, I, Sayı 18, 17 Ekim 1328, s.289-290.
- " İran ve İraniler ", TM, I, Sayı 19, 24 Ekim 1328, s.299-300.
- " İttihad-ı İslâm ", TM, I, Sayı 19, 24 Ekim 1328, s.300-301.
- " İran ve İraniler Ne Oldu ", TM, I, Sayı 20, 1 Kasım 1328, s.315-316.
- " Hacı Babalar Gelmekte III ", TM, I, Sayı 20, 1 Kasım 1328, s.318.
- " Buhran-ı Vükela ", TM, I, Sayı 21, 8 Kasım 1328, s.331-332.
- " İttihad-ı İslâm ", TM, I, Sayı 23, 22 Kasım 1328, s.363-364.
- " Kolera Neden Tevsi Ediyor ", TM, I, Sayı 23, 22 Kasım 1328, s.364-365.
- " Türkiye'nin Bekası I ", TM, I, Sayı 24, 29 Kasım 1328, s.382-384.

- Ahlak-ı Milliye ", TM, I, Sayı 24, 29 Kasım 1328, s.382-384.
- Meclis-i Mebusanımız ", II, Sayı 25, TM, 2 Aralık 1328, s.1-2.
- Kolera Varmı ", TM, 2 Aralık 1328, II, Sayı 25, s. 2-3.
- Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslâm I ", TM, II, Sayı 26, 9 Aralık 1328, s.17-19.
- Türkiye'nin Bekası II ", TM, II, Sayı 26, 9 Aralık 1328, s.19-20.
- Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslâm II ", TM, II, Sayı 27, 16 Aralık 1328, s.33-36.
- Zeytinburnu Fabrikası ", TM, II, Sayı 27, 16 Aralık 1328, s.36-38.
- Vicdansızlık ", TM,II, Sayı 28, 4 Ocak 1329, s.49-50.
- Buhara Emirinin Vefatı ", TM, II, Sayı 29, 11 Ocak 1329, s.65-66.
- Dahiliye Nazırı Cenablarına ", TM, II, Sayı 32, 2 Şubat 1329, s.113-114.

d) **İslâm Dünyası** Dergisinde Yayınlanan Makaleleri :

- Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça İslahı Mümkün Olmaz ", İD, I, Sayı 1, 6 Nisan 1331, s.1-3.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler I ", İD, I, Sayı 2, 18 Nisan 1331, s.17-19.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler II ", İD, I, Sayı 3, 3 Mayıs 1331, s.33-35.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler III ", İD, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1331, s.49-52.
- Tatarların Büyük Şairi Abdullah Tukay ", İD, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1331, s. 63-64.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler IV ", İD, I, Sayı 5, 1 Haziran 1331, s.65-67.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler V ", İD, I, Sayı 6, 16 Haziran 1331, s.81-82.
- İtiraf Lazım Olan Acı Hakikatler VI ", İD, I, Sayı 7, 29 Haziran 1331, s.97-99.
- Talebe ve Şakirdan I ", İD, I, Sayı 8, 14 Temmuz 1331, s. 113-115.
- Talebe ve Şakirdan II ", İD, I, Sayı 9, 28 Temmuz 1331, s.129-131.
- Talebe ve Şakirdan III ", İD, I, Sayı 10, 13 Ağustos 1331, s.145-147.
- Edirne Bizimdir ", İD, I, Sayı 11, 26 Ağustos 1331, s.161-163.
- Dini Bir İctimai ", İD, I, Sayı 11, 26 Ağustos 1331, s.164-167.
- Tövbeler Makbul Ramazan Mübarek ", İD, I, Sayı 12, 11 Eylül 1331, s.177-179.
- Bir Şakird Efendiye Mektup ", İD, I, Sayı 12, 11 Eylül 1331, s.179-180.
- Edirne Ne Olabilirdi ", İD, I, Sayı 12, 25 Eylül 1331, s.193-194.
- İslahata Nereden Başlanabilir ", İD, I, Sayı 13, 25 Eylül 1331, s.194-196.
- Bizde Merhametin Manasında Yanlış Anlaşılmış ", İD, I, Sayı 14, 14 Ekim 1331, s.209-211
- Kurban Kesmek ve Kurban Etleri ", İD, I, Sayı 15, 29 Ekim 1331, s.230-231.

- " Mevsim-i Hac Münasebetiyle ", İD, I, Sayı 16, 14 Kasım 1331, s.231-234.
- " Anadolu'da Bir Cevlan I ", İD, I, Sayı 16, 14 Kasım 1331,s. 234-236.
- " Mebusan İntihabatı ", İD, I, Sayı 17, 10 Aralık 1331, s.257-259.
- " Anadolu'da Bir Cevlan II ", İD, I, Sayı 17, 10 Aralık 1331, s.259-261.
- " Ulema-i Kiram ", İD, I, Sayı 17, 10 Aralık 1331, s.261-262.
- " Mutlaka Şeytan İlka Etmiştir ", İD, I, Sayı 18, 4 Ocak 1332, s.273-275.
- " Kavmi Cedid ", İD, I, Sayı 18, 4 Ocak 1332, s.275-276.
- " Sabıkasızlara Bir Hafta Sonra ", İD, I, Sayı 18, 4 Ocak 1332, s.280-282.
- " İctihad ", İD, I, Sayı 19, 19 Ocak 1332, s.289-290.
- " Rusya'da Kazan'a Tecavüz ve Kelam-ı Kadimi Tahrif ", İD, I, Sayı 19, 19 Ocak 1332, s.291-292.
- " Ümitsiz Milletler Yaşamaz ", İD, I, Sayı 20, 8 Şubat 1332, s.305-307.
- " Hocalar Çalışıyorlar ", İD, I, Sayı 20, 8 Şubat 1332, s. 309-310.
- " Hayat-ı İslâmiye Ulema Elindedir ", İD, I, Sayı 21, 12 Ocak 1332, s.321-322.
- " Sigortalar Hakkında Bir Mütalaa ", İD, I, Sayı 21, 12 Ocak 1332, s. 322-323.
- " Sefer Hatıratı ", İD, I, Sayı 22, 27 Ocak 1332, s.303-306.
- " Matbuat ve Biz ", İD, I, Sayı 23, 12 Şubat 1332, s. 360-371.
- " Tevessül Tevhide Manî Değildir ", İD, II, Sayı 1, 27 Şubat 1332, s.1-2.
- " Et-din ve'l İman Kul ve Emel ", İD, II, Sayı 1, 27 Şubat 1332, s.2-4.

e) Çeşitli Dergi ve Gazetelerde Çıkan Makaleleri

- " İnnâ Nahnü Nezzelna'z Zikra ve İnnâ Lehü'l Hâfızûn I ", **İslâm Mecmuası**, V, Sayı 61, 29 Ağustos 1334
- " İnnâ Nahnü Nezzelna'z Zikra ve İnnâ Lehü'l Hâfızûn II ", **İslâm Mecmuası**, V, Sayı 62, 14 Eylül 1334,
- " Türkiye Haricinde Türkler ", **Vakit**, Numara 2580, 6 Kânunewel 1925
- " Bahtiyar Gaspirinski ", **Emel Mecmuası**, Sayı 5, 23 Nisan 1933, s.12-17.

Abdürreşid İbrahim makalelerinde genel olarak İslâm dünyasının problemleri, eğitim, Rusya'da yaşayan soydaşlarının meseleleri ve yaptığı seyahatleri sırasındaki izlenimlerini anlatmaktadır. Yaptığı seyahatleri sırasındaki izlenimlerini anlattığı makaleleri genellikle

müslüman dünyasının problemlerini ele aldığı makalelerdir. Bu makalelerinde, gezdiği ülkelerdeki müslümanların yaşayışları, günlük yaşama katılımları, eğitim meseleleri, örf ve adetleri hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle uzakdoğu ülkelerine yaptığı seyahatlerini anlattığı makaleleri, uzakdoğu ülkelerinde batılı devletlerin yaptıkları zulüm ve katliamları anlatması bakımından ilginçtir. Abdürreşid İbrahim'in seyahatleri ile bu makaleleri **Sırat-ı Müstakim** dergisinin ikinci ve üçüncü ciltlerinde yayınlandığı gibi aynı tarihler arasında (1907-1910) Kazan'da çıkmakta olan **Beyanü'l Hak** dergisinde de yayınlanmıştır. Bu makaleleri daha sonra, yukarıda da belirtildiği gibi yapılan ilavelerle **Devr-i Alem** ve **Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet** adları altında iki ayrı kitap halinde yayınlanmıştır. Müslümanların günlük yaşayışları ile ilgili makalelerinde, müslümanların geri kalış sebeplerini, sigorta, karantina gibi kurumların faydalarını, hacıların problemlerini ki özellikle Rusya'dan Hacca giden Türk hacıların ve işgal altında bulunan müslüman ülkelerden Hacca gitmekte olan hacıların problemlerini ele almakta ve bunların çözüm yollarını önermektedir. Eğitimle ilgili makalelerinde de eğitim sistemimizi eleştirerek çözüm yolları önermektedir. Türkiye'nin dış problemleri ile ilgili makalelerinde ise hariciyecilerimizi eleştirerek meselelerimizin kamuoyuna yeterince aydınlatılmadığından yakınmakta ve Pire, Girid, Trablusgarp meselelerinde yeterince başarılı olamadığımızı belirterek bu vatan topraklarının elden çıkmasından derin üzüntü duymaktadır. Bu vatan topraklarının elden çıkmasının sorumlularının en başında hariciyecilerimizi göstererek onların " ver kurtul " politikasını eleştirmektedir. Ayrıca bu meselelerimizde İslâm dünyasını yeterince yanımıza çekemediğimizi de vurgulayarak, padişahın bu zor günlerde " cihad " ilan etmemesinden büyük üzüntü duymaktadır.

Abdürreşid İbrahim'in Türk basınında yayınlanan bu makalelerinin dışında Rusya'da kendi çıkardığı gazete dergilerinde de kuşkusuz yüzlerce makalesi bulunmaktadır. Fakat bu dergi ve gazetelerden yalnızca **Mir'at** dergisinin 19 ve 22'inci sayıları dışında Türkiye kütüphanelerinde mevcutları bulunmadığı için bu dergi ve gazetelere bakamadık.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM HAKINDA YAZILAN MAKALELER

Mustafa Uzun , " Abdürreşid İbrahim ", **TDVİA**, I, s.295-297.

Sayın Uzun, bu makalesinde Abdürreşid İbrahim'in kısa bir biyografisini ve eserleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Makalede Abdürreşid İbrahim ile ilgili yorumlara yer verilmemiştir. Bazı eksiklikleri olmasına rağmen Abdürreşid İbrahim hakkında yazılan en önemli makaledir. Makalede hamasi bilgilere yer verilmemiştir.

Mahmut Tahir , " Abdurrashid İbragim ", **CAS**, VII, Sayı 4, s.135-140.

Bu makalede de Abdürreşid İbrahim'in fazla ayrıntıya girilmeden yalnızca kısa bir biyografisi verilmiştir. Makale İngilizcedir.

Osman Cilacı , " Abdürreşid İbrahim'in Alem-i İslâm'ı ve Bugünkü Japonya ", **VI Milletler Arası Türkoloji Kongresi'ne Sunulan Tebliğ**, İstanbul 19-25 Eylül 1988.

Abdürreşid İbrahim'in kısa bir biyografisinin ve Japonya'daki faaliyetlerinin yanı sıra onun **Alem-i İslâm** adlı eserinin tahlilini yapmaktadır. Tebliğ hayli çok yanlışlıklarla doludur. Birkaç misal vermek gerekirse; Sayın Cilacı, Abdürreşid İbrahim'in Mekke'de bulunduğu sırada Şeyh Şamil ile görüşüğünü belirtmekteyse de bu yanlıştır. Çünkü Abdürreşid İbrahim Şeyh Şamil'in öldüğü tarihte henüz Rusya'da medreseye devam ediyordu. Abdürreşid İbrahim'in Ahmed Mithad Efendi ile de görüştüğü yazılıysa da bu da yanlıştır. Çünkü A. Mithad Efendi Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'a geldiği tarihte (1885) ölmüştü. Ayrıca Osman Cilacı Abdürreşid İbrahim'in biyografisini hazırlarken ilmi eserlerden ziyade ansiklopedi (**Meydan Larousse, Türk Ansiklopedisi, Büyük Larousse, Ana Britannica, Görsel Dünya Ansiklopedisi**) maddelerinden faydalanmıştır. Bu ansiklopedi maddeleri daha çok hamasi bilgilerle doludur.

A. Nimet Kurat , " Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri, Abdürreşid İbrahim (1853-1949) ", **DTFC Dergisi**, XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966, s.923-925.

Bu makalede yalnızca Abdürreşid İbrahim'in Kazan Türklerinin medeni uyanış devrinde oynadığı rol belirtilmektedir. Bu makalede de bazı tarih hataları bulunmakla beraber Abdürreşid İbrahim'in Rusya Türklerinin milli mücadelesinde oynadığı roller gerçekçi bir şekilde

anlatılmaktadır. Makalede bazı yanlışlıklar ve hamasi bilgiler bulunmasına rağmen Abdürreşid İbrahim hakkında yazılan önemli makalelerden birisidir.

Eşref Edip, " Abdürreşid İbrahim ", **İTAM**, Cilt II, Sayı 53-54, s.3.

Sayın Eşref Edip Abdürreşid İbrahim ile uzun yıllar birlikte (1910-1926) mücadele etmelerine rağmen bu makalesinde Abdürreşid İbrahim hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Gerçi çıkarmakta olduğu **Türk-İslâm Ansiklopedisi'** nde Abdürreşid İbrahim'e bir madde ayracağını belirtmekteyse de ansiklopedi iki ciltten sonra çıkmadığı için bu madde de yazılamamıştır. Bu makale yazılabilsaydı kuşkusuz Abdürreşid İbrahim'in 1920'den sonraki hayatı daha ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkardı.

François Georgeon, " Un Voyageur Tatar En Extrême-Orient Au Début Du XX Siécle (Yirminci Yüzyılın Başında Uzak Doğuda Bir Tatar Seyyahı) ", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XXXII, Sayı 1, Paris 1991, s.47-60.

Bu makale daha ziyade Abdürreşid İbrahim'in **Alem-i İslâm** adlı eserinin bir tahlilidir. Yazar yer yer yorumlar yaparak eser hakkında bilgiler verdiği gibi Abdürreşid İbrahim'in hayatı ve seyahatleri hakkında da bilgiler vermektedir. Yazar makalesinde Abdürreşid İbrahim ile İbn Batuta'nın benzer yönlerini de ele almaktadır.

Anonim Makaleler: " Hatib-i Şehir Abdürreşid İbrahim Efendi Hazretlerine ", **SM**, IV, Sayı 87, 22 Nisan 1326, s.159-160.

" Abdürreşid İbrahim Efendinin Rüyası ", **SM**, V, Sayı 129, 1325, s.405-406.

" Abdürreşid İbrahim Efendi ", **SM**, VII, Sayı 176, 1325, s.322.

" Abdürreşid İbrahim Efendi Hazretlerine Açık Maruzat ", **SM**, V, Sayı 7, 1328, s.126.

" Abdürreşid İbrahim Efendi Hazretlerine ", **İD**, I, Sayı 1, 26, Ağustos 1331, s.169-172.

" Seyyah-ı şehir Abdürreşid İbrahim Efendi hazretlerine ", **TM**, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.62.

Abdürreşid İbrahim hakkında yazılan bu anonim makaleler daha ziyade Abdürreşid İbrahim'in yaptığı faaliyetleri tebrik etmek gayesiyle yazılmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN

FİKİRLERİ

FİKİRLERİ

Abdürreşid İbrahim döneminin aydınları ile karşılaştırıldığında (Şehabeddin Mercani, Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah Bigi) onlar gibi büyük bir din alimi ve filozof olmadığı görülür. Abdürreşid İbrahim daha çok bir fikir adamı ve siyasi liderdir. Abdürreşid İbrahim'in fikri dünyasını anlamak esasında oldukça zordur. Çünkü sürekli olarak bir ülkede yaşamamış, fikirlerini bir noktada yoğunlaştırmamıştır. Müslümanların eksikliğini gördüğü her konuda (Sigortacılık, Karantina, Eğitim vs) makaleler yazmıştır. Aynı zamanda iyi bir hatipti,¹²⁵ gittiği ülkelerde verdiği konferanslar halkın yoğun ilgisini çekmişti. Çünkü kendisi Rusça, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Japonca'nın yanında Türk lehçelerinin çoğunu da biliyordu. Bu nedenle çeşitli ülkelerde konferanslar vermek için gerekli olan yabancı dil zorluğunu hiç bir zaman çekmemiş ve hatta yetmiş yaşından sonra İngilizce öğrenmek için gayret göstermişti. Kendisi İngiliz lisanını genç yaşta öğrenmediğine çok pişman olduğunu, eğer genç yaşta bu lisanı öğrenmiş olsaydı islâm dininin uzak doğu ülkelerinde yayılmasında daha etkili olacağını belirtmektedir.¹²⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Abdürreşid İbrahim çok çeşitli konularda yazmış olmakla birlikte, fikirlerini iki ana gurupta mutalaa etmek mümkündür.

a) Eğitimle İlgili Fikirleri

Abdürreşid İbrahim altı yaşlarında medrese tahsiline başlamış, on yıla yakın bir süre Rusya'nın çeşitli Türk bölgelerinde bulunan medreselere devam etmiştir. Bu nedenle o yıllardaki

¹²⁵ Mehmed Akif onun hatiplik yeteneğini şöyle dile getirmektedir: " Binlerce dinleyicilere karşı yaptığı konuşmalarda memleketine mahsus şive ile İstanbul şivesini meczederek, hiçbir parlak cümleden tantanacı bir terkipten imdat istemeyerek gayet açık bir dille yürüttüğü düşünceler cemaati büyülüyor, sonsuza kadar söylese, insanın sonsuza kadar dinleyeceği geliyor ", M.Akif, a.g.m., s.323.

¹²⁶ Fethi Okyar, a.g.e., s.101.

mederse eğitim sistemini yakından incelemiştir. Rusya Türklerinin esaret altında bulunmalarının ana nedenini eğitimde geri kalmış olmalarında gören Abdürreşid İbrahim 1870'li yıllarda Rusya'da bulunan medreseleri şöyle tasvir etmektedir : " *Medreselerde nizam intizam hiç yok, ders okuma oldukça kötü, ayda haftada bir ders okutuluyor. Talebe kendi kendine çalışır mütalaa ederse bir derece tahsil etmiş olur. Elbette böyle talebeler çok olmaz, bu halde bir talebenin medresede yirmi sene kalması adeta mecbur olmuşdu. Hocalar bu durumun islahı için hiçbir çalışma yapmıyorlar. Talebelerde ahlak gayet kötü, tütün, enfiye ve iskambil gibi bütün kötü alışkanlıklar çok yaygın.* " ¹²⁷ Kuşkusuz bütün medreseler bu şekilde olmamakla beraber ekseriyetinde durum oldukça kötüydü. Zaten bu dönemin aydınlarının çoğunun tahsillerini Rusya dışında tamamlamaları da bunu göstermektedir. Dış ülkelerde tahsillerini tamamlayan bu aydınlar ülkelere döndüklerinde hemen faaliyete geçerek yeni eğitim sistemiyle (Usul-u Cedid) öğretim yapan okullar açmışlardır. Fakat dış ülkelerde eğitimlerini tamamlayarak ülkelere dönen bu aydınlarla ilk etapta halk zındık gözüyle bakarak bunlarla bütün ilişkilerini kesmişlerdir. Çünkü daha önceki yıllarda fakir halkın bin bir zorluklarla eğitim için dış ülkelere gönderdikleri gençlerden bazıları gerçekten örf ve adetlerini unutmuş olarak geri dönüyorlardı. Mehmed Akif Abdürreşid İbrahim'in ağzından bu aslına unutan gençleri şöyle tasvir ediyor:

Sonra zenginlerimiz : " Haydi gidin, fen getirin."
 Diye, her isteyen şahsına bilmem kaç bin
 Rublo tahsis ile sovkoylodilör Avrupa'ya;
 Pek fedakar idi hemşehrilerim doğrusu ya.
 Bu giden kafileden birçoğu cidden tahsil
 Ederek döndü. Fakat geldi ki üç beş de sefil,
 Hepsinin namını telvise bihakkın yetti...
 Gönderenler ne pişman oluyorlar şimdi!
 Hiç unutmam ki, cömerdin biri, hem zengin adam,
 Beni yüzdürdü nihayet şu sözlerle : " İmam,
 Günde on kere gelip istediniz, hep verdim.
 Yine vermezsem eğer millet için, nâ-merdim.

¹²⁷ Abdürreşid İbrahim, *Tecüme-I Hallm, Petersburg (Tarihsiz), s.14.*

Yalınız, ehline gitsin bu emekler... Olur a,
 İş bizim Avrupa yaranına benzer sonra!
 Hâli islâh edecekler, diyerek kaç senedir,
 Bekleyip durduğumuz zübbelerin tavrı nedir ?
 Geldi bir tanesi akşam , hezayanlar kustu!
 Dövüyordum, bereket versin edebsiz sustu.
 Bir selamet yolu varmış... Oda neymiş: Mutlak,
 Dini kökten kazımak, sonra, evet, Ruslaşmak!
 O zaman iş bitecekmış ... O zaman kızlarımız
 Şu tutundukları gâyet kaba, pek manasız
 Örtüden sıyrılacak ... Sonra da erkeklerden
 Analık ilmini tahsil edecekmiş ... Zaten,
 Müslümanlar o sebepten bu sefalette imiş:
 Ki kadın sosyete bilmezmiş, esarette imiş!
 Din için millet için iş görecek alçağa bak:
 Dini pâmâl edecek, milleti Ruslaştıracak!
 Bunu Moskof'da yapar, şimdi rıza gösterelim,
 Başka bir marifetin varsa haber ver görelim!
 Al okut, Avrupa tahsili desinler, gönder,
 Servetinden bölerek nâ-mütenahi para ver;
 Sonra bir bak ki: Meğer karga imiş beslediğin!
 Hem nasıl karga ? Değil öyle senin bellediğin!
 Sade bir fuşşumuz eksikti, evet, Ruslardan...
 Onu ikmal ediverdik mi, bizimdir meydan!
 Kızımın iffeti batmakta rezilin gözüne...
 Acırım tükürüğe billahi, tükürsem yüzüne!
 Demiş olsaydı eğer: Kızlara mektep lazım...
 Şu kadar vermelisin. Kahrolayım kaçmazdım.
 Elverir sardığımız bunları halkın başına...
 Ben mezarımda huzur istiyorum, anladın al
 Biraz insafa gelin, öyle ya artık ne demek ?

Zengin olduk diye, La'net satın almak mı gerek ? " 128

Fransa'da üç yıl kadar kalarak Fransızcasını geliştiren ve Kırım'a dönen İsmail Gaspıralı ¹²⁹ büyük mücadelelerden sonra yeni eğitim sistemiyle öğretim veren okul açabilmişti. Bunun için uzun yıllar mücadele vermiş ve hatta evlenme yaşı gelmiş olmasına rağmen Kırım'da kendisine kimse kızını dahi vermemişti. Fakat o yılmayarak mücadelesini sürdürmüştü ve neticede bugün dahi yeniden gündeme gelen *dilde, fikirde, iş de birlik* şiarını Rusya'nın her tarafına yaymaya muvaffak olmuştu. ¹³⁰ Abdürreşid İbrahim ise bu tür zorluklar çekmemiştir, çünkü o zaten islâmiyetin doğduğu topraklarda eğitimini tamamlamıştı onun için halkın ona güveni tamdı. (Onun eğitimini tamamlamasında en büyük maddi yardımı ise Tara'nın ileri gelen zenginlerinden Hüseyin kardeşler sağlamışlardı). Zaten halk ona çocuklarını eğitim için Türkiye ve Arabistan gibi ülkelere götürmesi için kendisine baskı dahi yapıyorlardı. Abdürreşid İbrahim Medine ve İstanbul'da tahsilini tamamladıktan sonra Tara bölgesinde bir çok usul-ü cedid okulları açarak ve açılmasına yardımcı olarak bu bölgede eski eğitim sisteminin terkedilmesinde önemli rol oynadığı gibi bu bölgeden çok sayıda genci eğitim gayesiyle İstanbul ve Medine'ye götürerek halkına hizmet etmeye çalışmıştı. Fakat onun yaptığı bu türden çalışmalar ve siyasi faaliyetleri neticesinde Rus hükümeti onu ülkeyi terketmeye zorlayarak onun çalışmalarını sekteye uğratmıştı. Eğer o ülkesinde kalabilseydi kuşkusuz halkına daha uzun yıllar başarıyla hizmet etme imkanı bulabilecekti.

Abdürreşid İbrahim uzun yıllar yaptığı seyahatleri sırasında ziyaret ettiği ülkelerde ilk olarak eğitim kurumlarını ziyaret ederek bu ülkelerin eğitim sistemini yakından incelemişti. Özellikle Japonya'da bulunan okulların çokluğu ve eğitim sistemleri Abdürreşid İbrahim'i çok etkilemişti. Abdürreşid İbrahim ikinci vatanı olarak kabul ettiği Türkiye'de de eğitimle ilgili çalışmalarını sürdürerek 1920'li yıllarda dostlarının geçimini temin etmesi için kendisine yaptıkları

¹²⁸ M. Akif, a.g.e., s.151-152.

¹²⁹ N. Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara 1988, s.17.

¹³⁰ Abdürreşid İbrahim, " Bahtiyar Gaspıralı ", Emel Mecmuası, Sayı 5, 23 Nisan 1933, s.12-17.

yardımlardan bir kısmını arttırarak Topkapı civarında bir okul yaptırmıştır. ¹³¹ Zaman zaman bu okula giderek talebelerle yakından ilgilenir, elinden geldiği kadar da okulun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırdı. Kendisi ve ailesi sıkıntılar içinde yaşamasına rağmen elindeki üç beş kuruşu eğitim için harcaması onun eğitime ne kadar ehemmiyet verdiği bariz bir misalidir. Onun eğitim sistemi, talebeler ve öğretmenlerle ilgili düşünceleri şöyledir:

" Bütün cihanda millet ve memleketlerin ilerlemesi maarif iledir. Hiç şüphe yokdur ki bu gün ilim ve maarife en muhtac olan millet de bizim islâmlardır. Biz, millet ve memleketimizin ilerlemesi için herne ümid edresek talebe ve hocalarımızdan ümid edeceğiz. Yalnız bizim için değil bütün cihan için kanun-i tabi hükmünde kabul olunmuş olan budur. Her millet kendi memleketi için herne ümid ederse talebe ve hocalarından ümid eder. " ¹³²

" Mekteplerin ıslahat ve idarelerinde, usul-u tedarislerinde, dahili intizam ve ders programlarında talebenin oyuna müracaat olunmalıdır. Hususa darülfünun talebesine hiç bir memlekette talebe nazarıyla bakmazlar, belki millet için yetişmiş bir ad, kemal-ı hürriyet ile vazifesinde devam etmek hakkını haiz bir rey sahibi nazarıyla bakarak, herne söylerseler sözlerini dahi samimi ve itibarla telakki ederler. Değil yalnız kendilerine aid, umur-u maarife aid meselelerde, icabı hal ve maslahata göre devletlerin umur-u idare ve siyasetlerine dahi talebe müdahale ederek nümayişler yaparlar, sözleride ekseriye itibare alınır. " ¹³³

" Talebeler ve hocaların vazifesi tahsil-i ilim ve maarifde kemal-ı ciddiyet ile çalışmak olduğu gibi umur-u memlekete dahi kemal-ı basiret ile sarf-ı efkar etmektir."

" Bizim babaların çok güzel sözlüğü vardır : istikbalde şeyhülislam olacağını düşünmeyen bir talebe alim olamaz, serasker olacağını da fikr etmeyen bir nefer asker olamaz derlerdi. Talebelerin her biri bugünden itibaren istikbalde kendinin bir şeyhülislam veya maarif nazırı olacağını düşünerek ona göre çalışmalıdır. " ¹³⁴

" Ey biraderler, ey kardeşler, bu gün gitmekte olduğunuz yol, tutmakta olduğunuz meslek nedir bir adam on onbeş sene Arap lisanı okur da iki kelime arapça konuşamazsa, iki satır

¹³¹ Abdürreşid İbrahim'in Topkapı civarında yaptırdığı bu okulun varlığını, kızı Fevziye Abdürreşid 'e ait bir belgeden öğreniyoruz. Bu belge için ekler kısmına bakınız.

¹³² Abdürreşid İbrahim, " Talebe-i ulum ve Şakirdan, TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.55-58.

¹³³ Abdürreşid İbrahim, " Mev'ize ", TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.53.

¹³⁴ Abdürreşid İbrahim, " Talebe-i ulum ve Şakirdan II ", TM, I, Sayı 5, 2 Haziran 1328, s.75-78.

arapça yazamassa, ders kitaplarından başka bir kitap görür de bunu okuyamazsa yazık değil mi o onbeş senelik ömre, yazık değil mi boşa geçen bu yıllara, yazık değil mi o merhametli pederlerin sizin için etmiş oldukları masraflara. Yazık değil mi milletin sizden bekledikleri ümitlere. " 135

" Ey Allahın kulları, ey millet-i islâmın babaları, bütün alem-i islâm size nazarını dikmiş, bütün müslümanlar her hayrı sizden ümid etmiş. Siz herne kadar bu gün medrese köşesinde bir softa ve mekteb dahilinde bir şakird iseniz de, müslümanlar nazarında, alem-i islâmda birer sönmez elektirik ziyasınız. Sizin mevkiniz makamınız müslümanların kalbindedir. Sizin başınızda bulunan beyaz sarıklarınız istikbalde müslümanları cehaletten kurtaracak fenerlerdir. " 136

" Eğer talebe hiç bir şeyleri fikr etmeyerek, yalnız yetmişbeş kuruş hatırı için verilmiş dersleri papağan gibi ezberleyip de, imtihanı selâmet ile geçtikten sonra bin kuruşluk bir işe başlamayı düşünürse, o millet için terakki yolları kapanmış olur. Talebeler şimdiden hiç vakit geçirmeyerek herşeyi fikr ve mülâhaza etmelisiniz. Sizin maaşlarınızı temin edecek millettir. Sizleri himaye edecek yine millettir. Sizler yarınınızı düşünmeyin çünkü eğer sizler iyi yetişip bu milleti sefaletten kurtaramazsanız zaten yarınınız olmayacak. Demek olurki umum ehli islâmın ümid ve istikbali size bağlıdır. " 137

Abdürreşid İbrahim vakit namazlarını kılmak için gittiği Fatih, Ayasofya ve Sultanahmet camilerinde zaman zaman talebeler onun yolunu keserek kendilerine vaaz etmesini isterlerdi. Abdürreşid İbrahim de talebelerin bu isteklerini kırmayarak onlarla saatlerce sohbet ederdi. Bu sohbetlerinde talebelere şöyle seslenirdi:

" Kardeşler, biraderler ben sizleri ve sizlerden her birinizi hiç istisna etmeyerek severim. Kendi kardeşim gibi kendi evlatlarım gibi severim. Sizlere diyeceğim sözler otuz yıldır kalbimde beslediğim emanetlerdir. Bugün ehline tevdi ediyorum, istikbalde milletin dinini muhafaza edecek üstadlar sizler değilmisiniz ? Yollarını yapacak mühendisler sizler değilmisiniz ? Adalet müsavet sizin ille kaim olacak değilmi ? Milletin hep ihtiyacat-ı maddiyesi ve maneviyesi sizin elinizdedir.

¹³⁵ Abdürreşid İbrahim, " Talebe-i ulum ve Şakirdan I ", TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.55-58.

¹³⁶ a.g.m., s.55.

¹³⁷ Abdürreşid İbrahim, " Talebe-i ulum ve Şakirdan II ", TM, I, Sayı 5, 2 Haziran 1328, s.77.

Umum cihanda memleketlerin, milletlerin istikbali talebelerin elindedir. Şu halde siz talebeler kendi mevki ve makamınızı düşünmeli ona göre kendinizi geleceğe hazır etmelisiniz. Ey vatan kahramanları istikbal size emanet, sizler çok çalışarak memleketinizi gelecek günlere daha güçlü hazırlamanın yollarını arayın. Milletın bütün ümidi sizlere bağlıdır.

Biz Avrupa Avrupa diye üzöldüğümüz halde, Avrupa'nın ne olduğundan haberimiz yok. Avrupada en menfur, en mel'ün, rüşvet bizde adeta sanat olmuş. Bizde rüşvet yemeyenler adam yeriine konulmaz olmuş. Daha neler neler, hep fesad ahlak bizlere tabiat olmuş.

İşte biraderler, işte vatan kahramanları sizlere hitab ediyorum, ey vatan arslanları, millet sultanları, güzel ile çirkini ayırmak sizin vazifenizdir. Bir muallim, bir müderris, bir profesör, ve bir filozofun sözlerini dahi siz teşrih edebilirsiniz. Siz herne dersiniz bütün millet sizin arkanızdadır. Hiç bir memlekette talabelerden daha kuvvetli bir organ bir cemiyet olamaz. Avrupa talebesi : yüz binlerce adam nümayiş ve mitingler yaptığı zaman yahud büyük cenazelerde, resmi ve gayri resmi cemiyetlerde yüz binlerce adamın toplandığı yerlerde asayiş muhafaza etmek vazifesini üstlenirler. Bir tek polis karıştırmazlar, parmak işareti, tatlı söz ile adeta memleketi idare ederler. Bir vukuata izin vermezler. Siz Avrupadan saç kıvrmasını bıyık burmasını alacağınız yerde şunları alsanıza. Tekrar ediyorum memleket, millet, vatan sizin imdadınıza muhtacdır. " 138

Abdürreşid İbrahim öğrencilere verdiği bu konferanslar ve dergilerde (**Sırat-ı Müstakim, Seb'ürreşad, Tearif-ı Müslimin, İslâm Dünyası**) öğrencilere hitaben yazdığı makaleler öğrencilerin yoğun ilgisini çekiyordu. Makalelerin yayınlandığı dergilere gönderilen okuyucu mektupları Abdürreşid İbrahim'e yapılan iltifatlarla doludur.(Bkz. Makaleleri bölümünde verilen anonim makaleler). Onun bu fikirlerine muhalefet ise oldukça azdır.

b) Türk ve İslâm Dünyası ile İlgili Fikirleri

Abdürreşid İbrahim fikren panislamist olmakla birlikte onun islâm birliği fikri bütün müslüman dünyasının birleşmesinden ziyade, müslüman ülkelerin iş birliği yapması ve zor günlerinde birbirlerine yardımcı olmaları, batı mezalimine karşı ortak hareket etmeleri gerektiği fikrindedir. Bunların gerçekleşebilmesi içinde lider ülke olarak Türkiye'nin öncülük etmesi fikrindedir. Bugün Türk ve müslüman dünyasının akittiği kan ve göz yaşı karşısında

¹³⁸ Abdürreşid İbrahim, " Mev'ize " TM, I, Sayı 4, 17 Mayıs 1328, s.52-54.

Türkiye'nin tek başına gösterdiği gayret göz önüne alınır ve müslüman zengin ülkelerin bu zulme kayıtsız kaldıklarında dikkate alınırsa Abdürreşid İbrahim'in ne kadar ileri görüşlü olduğu ortaya çıkar sanırız. Zaten O Türklüğün ve müslümanlığın son kalesi olarak Anadolu'yu görüyordu. O Anadolu için şöyle diyor: " *İstikbale doğru islâmiyetin bir ümidi var ise o da yine Anadolu'da ve Anadolu evladındadır.* " ¹³⁹ diyerek Anadolu'nun müslümanlığın son kalesi olduğunu belirtmektedir. Bu kalenin iyi korunabilmesi için de baskı altında yaşayan müslümanların buraya sığınmasını ve böylece Anadolu'da müslüman nüfusunun artması fikrini savunmaktadır. Onun Türk birliği fikri ise şöyledir: " *Bizim istikbalimiz ve umum alem-i islâmın istikbali akvam-ı turaniyenin hayatına bağlıdır. Şu halde ne için yek diğerimize el uzatmayalım. Ne mani var ki yek diğerimize karşı kardeşliğimizi izhar etmeyelim ? Ne için lisanlarımızı birleştirmeyelim, Tatarlar ne için Osmanlı matbuatından istifade etmesinler, Türkler niçin Tatar gazete ve kitaplarını okumaktan mahrum olsunlar ? Bize kalırsa vakit geçirmeyib el birliği ile çalışarak bir an evvel " Pan Turanizm " i gerçekleştirmeliyiz. Umum akvam-ı turaniye içinde bir fikre hizmet eder adamları aramalı bulmalı. Bir an evvel ileri arş diyerek kemal-i metanet ve istikamette yürümeliyiz.*" ¹⁴⁰ Fakat Abdürreşid İbrahim'in Pan Türkizm (Türk Birliği) fikri daha ziyade Panislamizm (İslâm Birliği)'in ilk basamağı olarak telakki edilebilir. Buna bugün Türkiye'de bir grup milliyetçiler tarafından da benimsenen Türk-İslâm ülküsü diyebiliriz.

Abdürreşid İbrahim, Türk ve İslâm dünyasını sömüren Batı emperyalizmi ile şiddetle mücadele edilmesi taraftarıdır. Onun makaleleri incelenecek olursa görülür ki batılılaşma taraftarı olmakla birlikte batının amansız düşmanıdır. Çünkü ona göre Türk ve İslâm dünyasının geri kalmışlığının en büyük sebebi cehalet ve batı emperyalizmidir. Bu nedenle batının ilim ve tekniğinin alınarak kendi örf ve adetlerimizin korunmasını arzu etmektedir. Türk ve İslâm dünyası güçlü olabilirse batı emperyalizmi ile mücadele edebilir ve batılları kendi ülkelerinden kovabilir. Abdürreşid İbrahim batılılaşma ve batı emperyalizmi ile mücadelede Türk ve İslâm dünyasına yardımcı olabilecek yegane ülkenin ise Japonya olduğu fikrini savunmaktadır. Ona göre Japonya doğuda parlayan bir yıldız durumundadır. Bu yıldız Türk ve İslâm dünyasına yardımcı olacak yegane ülkedir. Kendisi Japon milletinin ilim ve teknolojiye ilerlemesine büyük sempati duymaktadır. Aynı modelin Türk ve İslâm dünyasını da başarıya

¹³⁹ " *Anadolu'da Bir Cevlan I* ", İD, I, Sayı 16, 14 Kasım 1331, s.235.

¹⁴⁰ Abdürreşid İbrahim, " *Pan Turanizm* ", TM, I, Sayı 2, 18 Nisan 1328, s.17-20.

ulaştıracağına inanmaktadır. Bugün batılılaşma isteklerimize ikinci bir alternatif olarak düşünülen Japon modeli dikkate alındığında Abdürreşid İbrahim'in hiç te haksız olmadığı kanaatindeyiz. (Bu tezin yazıldığı tarihte Başbakan Süleyman Demirel ekonomik iş birliği için Japonya seyahatindeydi.) Türkiye'de batılılaşma da Japon modelinin ilk savunucusu kuşkusuz Abdürreşid İbrahim'dir. Onun **Alem-i İslâm** adlı eseri incelenecek olursa bu fikrimizin doğru olduğuna kanaat getirilir. Çünkü Abdürreşid İbrahim bundan seksen yıl önce Türkiye'nin Japonlarla her sahada iş birliği yapması gerektiğini savunmaktadır. Mehmed Akif onun Japonya'da islâmiyetin yayılması için gösterdiği gayreti şöyle şiirleştirmiştir:

Müslümanlık, sanırım parlayacaktır orada;
Sâde Osmanlıların gayreti lazım arada.¹⁴¹

Eğer Abdürreşid İbrahim'in bu arzusu devrin padişahı II Abdülhamid ve daha sonraki yöneticiler tarafından dikkate alınıp ona gerekli yardım yapılsaydı ¹⁴² kuşkusuz bugün Japonya'da kırk bin olan müslüman sayısı daha da artacak ve ilişkilerimiz bugün arzu edilen seviyeye belkide ulaşmış olacaktı.

c) Abdürreşid İbrahim'in Fikirlerinin Türkiye'deki Etkileri :

Abdürreşid İbrahim sürekli olarak bir ülkede yaşamadığı için fikirlerinin etkileri çok belirgin değildi. Rusya'da onun Türkleri bir araya toplama düşüncesi büyük kitleler tarafından benimsenmişti. Rusya Türkleri arasında ilk olarak siyasi döküman neşreden kişidir. Onun Türkleri bir araya toplama fikirleri olumlu netice vermiş ve Rusya Türkleri yukarıda belirtildiği gibi onun ve

¹⁴¹ M.Akif, a.g.e., s.156.

¹⁴² Abdürreşid İbrahim 1910 yılında Japonya'dan İstanbul'a döndüğü vakit sadrazam Kamil Paşa'yı ziyaret ederek Japonya'da islâmiyetin yayılması için Osmanlı İmparatorluğu'nun yardım etmesi gerektiğini açıklayarak kendilerinden bu hususta yardım istemiştir. Kamil Paşa'nın ona cevabı ise şöyledir; " Hocam biraz geç kalmışsın , eğer Sultan Abdülaziz devrinde gelmiş olsaydın büyük iltifatlar görürdün. Cennet mekan böyle meselelere çok meraklı idi. Hamid de böyle şeyleri sever lakin kuvveti yoktur " (Abdürreşid İbrahim, **Tarihin Unutulmuş Sahifeleri**, Berlin 1933, s.8.)

arkadaşlarının gayretleri neticesinde bir çok kongreler düzenleyerek meselelerine çözüm arama yoluna gitmişlerdir. Mücadelelerini siyasi platformda daha etkili kılabilmek için " İttifak " adlı bir siyasi Parti kurma fikride yine Abdürreşid İbrahim tarafından ortaya atılmış, bu tüzük ve nizamnamesi Abdürreşid İbrahim'in Petersburg'da bulunan matbaasında basılmıştır. Fakat onun bu türden faaliyetleri Rus istibdadı tarafından sekteye uğratılmış ve Rusya Türklerinin ittifakı uzun ömürlü olmamıştır.

Abdürreşid İbrahim'in fikirleri Türkiye'de özellikle islamcı kesim tarafından benimsenmiştir. Zaten O Türkiye'de yalnızca bu kesim ile ilişkiye girmiştir diyebiliriz. Çünkü Rusya'dan Türkiye'ye gelerek **Türk Yurdu** dergisini çıkaran soydaşları ile ilişkisi daha çok milli meseleler dışında pek olmamıştır. Çünkü Türkçülüğün güçlü sesi **Türk Yurdu** dergisinde onun tek bir makalesi yoktur. Buna karşın islâmci dergiler olan **Sırat-ı Müstakim**, **Sebîlürreşad**, onun makaleleri ile doludur. Fakat o buna karşın kendi çıkardığı dergilerde (**Tearif-i Müslimin**, **İslâm Dünyası**) hemşehrilerinin yazılarına yer vermiştir. Özellikle Musa Carullah Bigi'nin makaleleri onun çıkardığı dergilerde sıkça yer almaktaydı. Yani Rusya'da kader birliği ettiği arkadaşları ile Türkiye'de yolları ayrılmıştı diyebiliriz. Fakat yolları ayrılmıştı derken bütün ilişkilerini kesmişlerdi manasında değil daha ziyade fikir bakımından yolları ayrılmıştı diyebiliriz. Çünkü Abdürreşid İbrahim bir din alimi olmasıyla diğer hemşerilerinden ayrılıyordu. Ancak özellikle Rusya Türklerini ilgilendiren meselelerde bu fikir ayrılıklarını bir kenara bırakarak hep birlikte mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerinden bazı örnekleri yukarıdaki kısımda anlattığımız için burada tekrar söz etmek gereğini duymadık.

Abdürreşid İbrahim'in fikirleri Türkiye'de daha çok islâmci çevreler tarafından benimsenmiştir diyebiliriz. Çünkü Türkiye'de islâmcıların güçlü kalemi Mehmed Akif'in **Safahat** adlı şiir kitabının " *Süleymaniye Kürsüsünde* " bölümü tamamen Abdürreşid İbrahim fikirlerine ve onun yaşamına ayrılmıştır. Mehmed Akif Süleymaniye Kürsüsünde onu şöyle tarif ediyor:

Kimdi Kürsüdeki ? Bir bilmediğim pir amma,
Hiç de bigane değil kalbe o câzib sıma.
Bembeyaz lihye-i pakiyle, beyaz destarı,
O mebih alnı, o pek mûnis olan didarı,
Her taraftan kuşatıp, bedri saran hale gibi,
Ne şehemet, ne melanet veriyor, yâ Rabbi!

Hele gözler iki mihrak-ı semavidir ki:
 Bir şuâıyla aevlendiriyor idraki.
 Beni Kürside görüp, va'z edecek sanmayınız;
 Ulemadan değilim, şeklime aldanmayınız!
 Dinin ahkâmını zaten fukahınız söyler,
 Anlatırlar size bir müşkiliniz varsa eğer,
 Bana siz alem-i islâm'ı sorun, söyleyeyim;
 Çünkü hiçbir yeri yok gezmediğim, görmediğim.
 Şark-ı Aksâ'dan alın, Mağrib-i Aksâ'ya kadar,
 Müslüman Yurdunu baştan başa kaç devrim var!
 Beni yormuştu bu yıllarca süren yolculuğum,
 Daha başlangıcı... Lâkin gebereydim yorgun,
 O zaman belki devam eyliyemezdim yoluma;
 Yoksa ârâm odomozdım. Bana zira " Durma,
 Yürü, azminde devam et..." diye vermezdi aman,
 Bir sadâ benliğimin fıskırıp a'mâkından.
 O sadâ işte benim gayret-i diniyyemdir,
 Coşuvermez mi, içim sanki yanardağ kesilir;
 Yeniden davranırım, eğlenemem bir yerde.
 Ne cihan kaygusu derman bu devasız derde;
 Ne de can, sonra filan duygusu engel, heyhat!
 Can, cihan hepsi de boş, " gaye " dedir varsa hayat.¹⁴³

Abdürreşid İbrahim uzun yıllar seyahat ettiği için bilgi ve tecrübesi de o nisbette fazlaydı. Hayat sigortası ile ilgili Osmanlı basınında belkide ilk makale onundur. O makalesinde batılı tüccarların her yıl milyonlarca liramızı aldıklarını bunun önüne geçilmesini istemektedir.¹⁴⁴ Oysa aynı dönemde sigortacılık materyalist düşüncenin en

¹⁴³ M. Akif, a.g.e., s. 146-147.

¹⁴⁴ Abdürreşid İbrahim, " Sigortalar Hakkında Bir Mütalââ ", İD, I, Sayı 21, 12 Ocak 1332, s.322.

sapık yanlarından biri olarak telakki ediliyordu.¹⁴⁵ Abdürreşid İbrahim ömrü boyunca kimseye kul köle olmadığı ve cesur bir yaratılışa sahip olduğu için çekinmeden çeşitli konulardaki fikirlerini açık seçik ifade ediyordu. Devlet kademesinde gördüğü aksaklıkları hiç çekinmeden kaleme alıyor veya bu gibi konularda yazılan makaleleri çekinmeden çıkardığı dergisinde (**İslâm Dünyası**) yayınlıyordu. Musa Carullah Bigi'nin onun çıkardığı dergide Şeyhülislam ile ilgili bir makalesi yüzünden dergi para cezasına çarptırılmış ve yazışları müdürü hapis cezasına çarptırılmıştır.¹⁴⁶ Kendisi de zaman zaman sebebsiz yere karakollarda alı konuluyordu.¹⁴⁷

Abdürreşid İbrahim 1916 yılından sonra daha çok siyasi cephede mücadelesini sürdürdüğünden pek fazla birşey yazamamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ise zaten Türkiye'de basın üzerinde manevi bir baskı olduğundan Abdürreşid İbrahim'in fikirlerini yazması mümkün olmamıştır. 1934 yılından sonra gittiği Japonya'da Yeni Yapon Muhbiri adlı dergide yazdığı makalelerine bu derginin Türkiye kütüphanelerinde mevcudu bulunmadığı için bakamadık.

Abdürreşid İbrahim'in en önemli eseri olan **Alem-i İslâm va Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet** 1928 harf inkılâbından sonra unutulmuş, ancak 1956 yılında Asef Halet Çelebi **Türk Yurdu** Mecmuasında eserin çok kısa bir özetini yapmıştır.¹⁴⁸ Eser 1987 yılından itibaren gereken ilgiyi görmeye başlamış ve Türkiye'de latin harflerine çevrildiği gibi, Japonya'da Japonca, Arabistan'da Arapça olarak yayınlanmıştır. Eser incelenecek olursa görülür ki Abdürreşid İbrahim'in yüz yıl önce yazdıkları bugün hale geçerliliğini korumakta ve özellikle batılılaşma

¹⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s.458.*

¹⁴⁶ Bu makale için bkz., Musa Carullah Bigi, " Teessüf Etmişim Artık Anladım ", *İD, I, Sayı 10, 4 Temmuz 1329, s.149-155.*

¹⁴⁷ Onun zaman zaman İstanbul'da çeşitli karakollara götürülerek sebebsiz yere birkaç gün alıkonulduğunu şu makaleden anlıyoruz. bkz., " Abdürreşid Efendinin Rüyası ", *SM, V, Sayı 129, Sene 1325, s.405-406.*

¹⁴⁸ Asef Halet Çelebi, " XX. Asır Başlarında İki Büyük Türk Seyyahi, Abdürreşid İbrahim'in Seyahatleri ", *TY, Sayı 258-260, Ankara 1956*

projelerimizde ikinci bir alternatif olan Japon modeli Türk aydınlarının gündeminde bu gün hala yer almaktadır.¹⁴⁹

¹⁴⁹ *François Georgeon, a.g.m., s.59.*

SONUÇ

Abdürreşid İbrahim'in vasıfları oldukça çoktur; gazeteci, seyyah, siyasi lider, misyoner ve eğitimcidir. Türkçe, Tatarca, Arapça, Farsça, Rusça, Japonca, Fransızca lisanlarını biliyordu. Annesinin öğretmen olması sebebiyle daha küçükliğünden itibaren okumaya karşı büyük bir istek ve arzu duyuyordu. Ondört yaşında yetim kalması ve ailesinden hiç bir miras kalmaması onun bu arzusunun gerçekleşmesine mani olamamıştır. Altı yaşından itibaren medreselerde eğitime başlaması ve yaşı ilerledikçe bu medreselerin topluma hiçbir faydası olmadığını görmesine vesile olmuştur. Mekke ve İstanbul'da bulunan Fatih medresesinde eğitimini tamamlayarak ülkesine döndükten sonra ilk iş olarak bu eski eğitim sisteminin değiştirilmesi çalışmalarına başlamıştır. Zaten aynı dönemde Kırım, Kazan ve diğer Türk bölgelerinde de usul-ü cedid (yeni eğitim sistemiyle öğretim) hareketi Türk aydınları tarafından başlatılmıştı. Abdürreşid İbrahim cedidçilerle iş birliği yaparak Tara bölge sinde bir çok usul-ü cedid okulları açmıştır. Abdürreşid İbrahim, millet için eğitimin önemine yürekten inanan bir insandır. Arzusunu duyduğu bu yeni eğitim sisteminin gerçekleşmesi için çok sayıda öğretmene ihtiyaç olduğunu biliyordu. Bunun için 1885-1890 yıllarında Tara bölgesinden çok sayıda genci İstanbul ve Mekke'ye götürerek çeşitli okullara yerleştirmiştir. Uzun yıllar süren seyahatleri sırasında gezdiği ülkelerde ilk olarak okulları ziyaret ederek bu ülkelerin eğitim sistemlerini yakından inceleyerek gördüğü yenilikleri eserlerinde ve makalelerinde dile getirmiştir.

Abdürreşid İbrahim basının da millet için önemini kavrayarak Petersburg'da bir matbaa açarak çok sayıda dergi ve gazete çıkarmıştır. Çünkü yapılmak istenen yeniliklerin millete duyurulması gerekiyordu. Oysa Rusya'da çıkan basın Türklerin lehine olacak yazı ve makalelere yer vermesi düşünülemezdi. Bu nedenle Abdürreşid İbrahim Rusya Türklerinin siyasi partisi " Müslüman İttifaki " nın Çistay'da toplanan ikinci toplantısı sırasında (1905) Neşr-i Maarif adlı bir dernek kurularak binbir zorlukla çıkmakta olan müslüman basınının desteklemesi arzu etmiş ve bu yolda bir karar alınmasına rağmen bu karar fiiliyata geçirilememiştir. Abdürreşid İbrahim 1910 yılından sonra geldiği Türkiye'de de iki dergi çıkararak (**Tear-üf-i Müslimin, İslâm Dünyası**) fikir ve düşüncelerini yaymaya çalışmıştır.

Abdürreşid İbrahim 20. yy'da Türk dünyasında en çok seyahat eden kişidir. Amerika kıtası ve Güney Afrika hariç Dünya'nın hemen hemen her tarafını dolaşmıştır. 1907-1910 yılları arasında Orta Asya, Çin, Japonya, Uzak Doğu Adaları'na yaptığı üç yıllık seyahatini

Rusya'da **Devr-i Alem**, Türkiye'de **Alem-i İslâm** adı altında yayınlarak Türk kamuoyuna sunmuştur. Türk kamuoyu belkide ilk defa Japonya ve Uzak Doğu Adaları hakkında teferruatlı bilgiyi onun eserinden öğrenmiştir. Gezdiği ülkelerde Rusya Türklerinin meselelerini kamuoyuna duyurmaya çalışarak soydaşlarına elinden geldiği kadar yardımcı olmaya çalışmıştır. Bu seyahatleri sırasında müslüman ülkelerdeki dindaşlarının meseleleriyle yakından ilgilenerak dini ve siyasi konularda onları bilgilendirmeye gayret göstermiştir. Japonya'da islâmiyetin yayılması için büyük gayretler sarfederek Japon parlamentosunda islâmiyetin resmi din olarak tanınmasını Japon parlamentosunda bulunan dostlarına rica ederek islâmiyetin resmi din olarak kabul edilmesine dolaylı etkisi olmuştur. Japon okul kitaplarında islâmiyet ve Türkler hakkında yer alan asılsız iddaları Türkiye'nin Japonya Büyükelçisinin de yardımıyla tesbit ederek bu asılsız iddaların ortadan kaldırılmasına yardımcı olmuştur. Onun yaptığı bu çalışma neticesinde batılı misyonerlerin yaymaya çalıştığı asılsız iddalar artık gereken ilgiyi görmemeye başlamıştır. Abdürreşid İbrahim Japonlar tarafından çok sevilmiş ve sayılmıştır. Vefat haberi Japon basın ve yayın organları tarafından halka duyurularak cenazesine katılmak isteyenlerin çokluğu yüzünden, naaşı üç gün bekletildikten sonra büyük bir törenle toprağa verilmiştir.

Abdürreşid İbrahim ömrü boyunca fakru zaruret içinde yaşamış buna karşı kimsenin kölesi olmamaya çalışmıştır. Yazdığı eserleri ve çıkardığı dergilerin dışında geliri yoktu, ona maddi konuda en büyük yardımı yapanlar Rusya'da yaşayan Hüseyin (of) kardeşler ve Türkiye'de Abbas Halim Paşa'dır. Kendisi yoksulluk içinde yaşamasına rağmen elinde olan üç beş kuruşuyla Topkapı civarında bir okul yaptırarak eğitim hizmetine katkıda bulunmaya çalışmıştır. Çünkü O bir milletin kalkınmasında eğitimin önemine yürekten inanmış bir insandı. Yazdığı eserlerinin ve makalelerinin çoğunda eğitimle ilgili bahisler vardır. Türkiye'de yazdığı makalelerinde hocalara ve öğrencilere şiddetle hücum ederek onların daha çok çalışmasını tavsiye etmektedir. Bu makaleleri incelenecek olursa görülür ki eksikliğini ve yanlışlığını gördüğü konularda fikirlerini çekinmeden yazmıştır.

Abdürreşid İbrahim'in inancında taassuba asla yer yoktu. Japonya'da misyonerlik faaliyetleri sırasında islâmiyeti anlatırken hiç yasağa baş vurmadan islâm dinini anlatarak Japonları müslüman olmaya ikna etmiştir. Sayıları çok olmamakla beraber (Japonya'da kırk bin müslüman yaşamaktadır) bugün Japonya'da yaşayan Japon müslümanların çoğu onun sayesinde islâm diniyle müşerref olmuştur. Ona göre mühim olan kişinin müslüman olmasıydı, kişi müslümanlığı tam manasıyla öğrendikten sonra dini vecibeleri kendisi yerine getirebilirdi. Dini

konularda hiç bir taassuba yer vermeyerek, yanında başı açık sekreter çalıştırdığı gibi Japonya'da yaşayan Kazan Tatarlarının düzenlediği müzikli-danslı gecelere gitmekten çekinmemiştir. Ayrıca likörlü çay içtiğini de yazmaktadır. Gerçi bunlar Abdürreşid İbrahim fikirlerine ters düşmekle birlikte bizim meşhur deyimimiz " hocanın dediğini yap, yaptığını yapma " felsefesini akla getirmektedir. Abdürreşid İbrahim kadınların sosyal hayata katılması taraftarı idi. Kızı Fevziye Abdürreşid'in **Asar-ı Nisvan** adlı kadın dergisini çıkarmasına elinden geldiği kadar yardımcı olmaya çalışmış, kendileri Bebek'te oturdukları halde kızının tek başına Cağaloğlu'nda ayrı oturmasına ses çıkarmamıştır.

Abdürreşid İbrahim Rusya Türklerinin 1905-1908 yılları arasındaki siyasi mücadelelerine de katılarak ilk dört müslüman kongrelerinin toplanmasında önemli roller oynamıştır. Rusya'da çıkardığı gazete ve dergilerinde Rusya müslümanlarının bir araya gelmesi ve siyasi bir parti kurmaları için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Türkiye'ye geldikten sonra bir kaç kere Orta Asya bölgesine giderek burada Ruslara karşı verilen mücadelede cephe gerisinde manevi cephenin oluşturulmasına çalışmıştır. Z. Velidi Togan onu Türkistan'ın meseleleriyle en çok uğraşan siyasi liderler arasında göstermektedir.

Eserlerinde ve makalelerinde genellikle ele aldığı konular, seyahatleri, islâmiyet, eğitim ve müslüman dünyasının o günkü meselelerine aittir. Özellikle müslüman dünyası ve batının müslüman dünyasına bakışı konularındaki fikirleri bu gün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Bütün bunlara rağmen Abdürreşid İbrahim kanaatimizce Türk kamuoyundan hakettiği ilgiyi görememiştir. Ona gerekli ilginin gösterilmemesinin çeşitli nedenleri olabilir. Kanaatimizce genç Türkiye Cumhuriyeti'nin arzu edemeyeceği islâmi çizgide olması ve cumhuriyetin ilanından sonra onun ilişkide bulunduğu insanların çoğunun ülkeyi terketmesi en belirgin nedenlerdendir. Ayrıca 1934 yılında Japonya'ya göç etmesi de onu Türk kamuoyundan uzaklaştırmıştır.

Ancak ona olan ilgi 1987'den sonra tekrar canlanmış ve hakkında ikisi yabancı dillerde olmak üzere beş makale kaleme alınmıştır. Kısacası Abdürreşid İbrahim döneminin olağanüstü ve çok yönlü şahsiyetlerinden biri idi.

BİBLİYOGRAFYA

- Akalın, Mehmet " Böğürüdelik Tatar Ağzı ", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, I, İstanbul 1987, s.57.
- Akın, Kenan " Tokyo Camii'nin Acı Hikayesi ", **Türkiye**, 10-11 Aralık 1992.
- Arat, R. Rahmeti " Matbuat (Kazan Türkleri) ", **İA**, VII, s.384
- Arşaruni, A.-Gabidullin, H. **Oçerki Panislamizma I Pantyurkizma v Rossi**, Moskova 1931.
- Bennigsen, A.-Lemercier, Q. (çev. Nezh Uzel) **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, İstanbul 1981.
- Bennigsen, A.-Lemercier, Q. **La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Mouton, Paris ve The Hague 1964.
- Berkes, Niyazi **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978.
- Bigi, Musa Carullah **Umum Rusya Müslümanlarının III Resmi Nedveleri**, Kazan 1906.
- Bigi, Musa Carullah **Islahat Esasları**, Petrograd 1917.
- Bigi, Musa Carullah (Sadeleştirilen, Yusuf Uralgiray) **Uzun Günlerde Oruç**, Ankara 1975.
- Cilacı, Osman " Abdürreşid İbrahim'in Alem-i İslâm'ı ve Bugünkü Japonya ", **IV Milletler Arası Türkoloji Kongresine Sunulan Tebliğ**, İstanbul 19-25 Eylül 1988.
- Çelebi, A. Halet " Abdürreşid İbrahim'in Seyahatleri ", **Türk Yurdu**, Sayı 258,260, Ankara 1956, s.39-45, s.120-126, s.202-206.
- Devlet, Nâdir **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, Ankara 1985.
- Devlet, Nâdir **İsmail Bey (Gaspıralı)**, Ankara 1988.
- Devlet, Nâdir **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul 1989.
- Devlet, Nâdir " Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı

- Devlet, Nâdir " Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü ", **X Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğden Ayrı Basım**, Ankara 1991, s.814.
- Edip, Eşref **Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları**, İstanbul 1962.
- Edip, Eşref " Abdürreşid İbrahim ", **TİAM**, II, Sayı 53-54, s.3.
- Ersoy, Mehmet Akif (haz. Ö. Rıza Doğrul) **Safahat**, İstanbul 1986.
- François, Georgeon (çev. Alev Er) **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935**, Ankara 1986.
- François, Georgeon " Un Voyageur Tatar En Extrême Orient Au Début du XX Siecle (Yirminci Yüzyılda Uzakdoğuda Bir Tatar Seyyahı) ", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XXXII, Sayı 1, Paris 1991, s.47-60.
- Goldzier, I. " Cemaleddin Efgani ", **İA**, III, s. 81-85.
- Halen, Harry **Handbook of Oriental Collections in Finland**, 1977.
- Hayit, Baymirza (çev. Abdülkadir Sadak) **Türklstan Rusya İle Çin Arasında**, Ankara 1975.
- İşıltan, Fikret " Şeyh Şamil ", **İA**, XI, s.467-474.
- İnan, Abdülkadir " Rusya Sömürgeleri ", **Türk Kültürü**, Sayı 54, Ankara 1964, s.53-54.
- İshaki, Ayaz " Moskova'dan ", **S**, XIV, Sayı 362, 18 Temmuz 1334, s.228.
- Kanlıdere, Ahmet **Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi**, (M.Ü. Sosyalbilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul 1988.
- Koloğlu, Orhan " Mikado'yu Bir Sünnet Edebilseydik ", **Milliyet**, 9 Kasım 1990.
- Kurat, A. Nimet **Rusya Tarihi**, 2 bsk., Ankara 1987.
- Kurat, A. Nimet " Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri,

- Abdürreşid İbrahim ", **DTFC Dergisi**, XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966, s.923-925.
- Lee, Hee Soo (Cemil) **İslâm ve Türk Kültürünün Uzakdoğuya Yayılması**, Ankara 1988.
- Lee, Hee Soo- İlhan, İbrahim **Osmanlı Japon Münasebetleri ve Japonya'da İslâmiyet**, Ankara 1988.
- Mende, Gerhard V. **Der Nationale Kampf der Russland Türken**, Berlin 1936.
- Okyar, Fethi **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980.
- Özege, Seyfettin **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu**, I, İstanbul 1971, II, 1973, III, 1975, IV, 1977.
- Rorlich, Azade Ayşe **Volga Tatars A Profile in National Resilience**, Stanford 1986.
- Saray, Mehmet **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey 1851-1914**, Ankara 1987.
- Tahir, Mahmut " Abdurrashid İbrağim ", **CAS**, VII, Sayı 4, Londra 1988, s.35-40.
- Taymas, Abdullah Battal **Kazan Türkleri**, 3 bsk., Ankara 1988.
- Taymas, Abdullah Battal **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu**, İstanbul 1958.
- Temir, Ahmet **Yusuf Akçura**, Ankara 1987.
- Togan, Zeki Velidi **Bugünkü Türklü Türkiistan Yakın Tarihi**, İstanbul 1981.
- Togan, Zeki Velidi **Hatıralar**, İstanbul 1969.
- Uzun, Mustafa " Abdürreşid İbrahim ", **TDVİA**, I, s.295-297.
- Uzun, Mustafa " Alem-i İslâm ", **TDVİA**, II, s.361-362.
- _____ " Abdürreşid İbrahim'in Son Yılları, Merhumun Kızı İle Mülakat ", **YS**, IV, Sayı 32-100, İstanbul 1949, s.4-5,16.
- _____ " Abdürreşid İbrahim Efendinin Rüyası ", **SM**, V, Sayı 129, Sene 1325, s.405-406.

" Rusya'da Genç Müslümanlık Hareketi ", **SM**, VI, Sayı 133, Sene 1327, s.173-174.

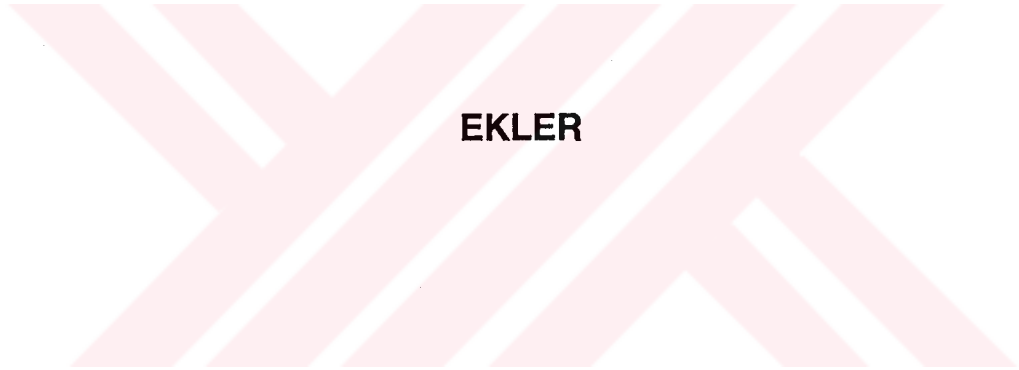
" Scheich Abdurreschid İbrahim ", **DNO**, I, Sayı 1, Berlin 1917, s.4.

" Scheich Abdurreschid İbrahim ", **DNO**, II, Sayı 2, Berlin 1917, s.54-55.

" Türk Tatar Heyeti ", **TY**, IX, Sayı 9, Ocak 1916, s.2884.

" Japonya'da Daito Mecellesi ve Asya Gi Kay Cemiyetinin Beyannamesi ", **SM**, VI, Sayı 133, 10 Mart 1326, s.42-44.

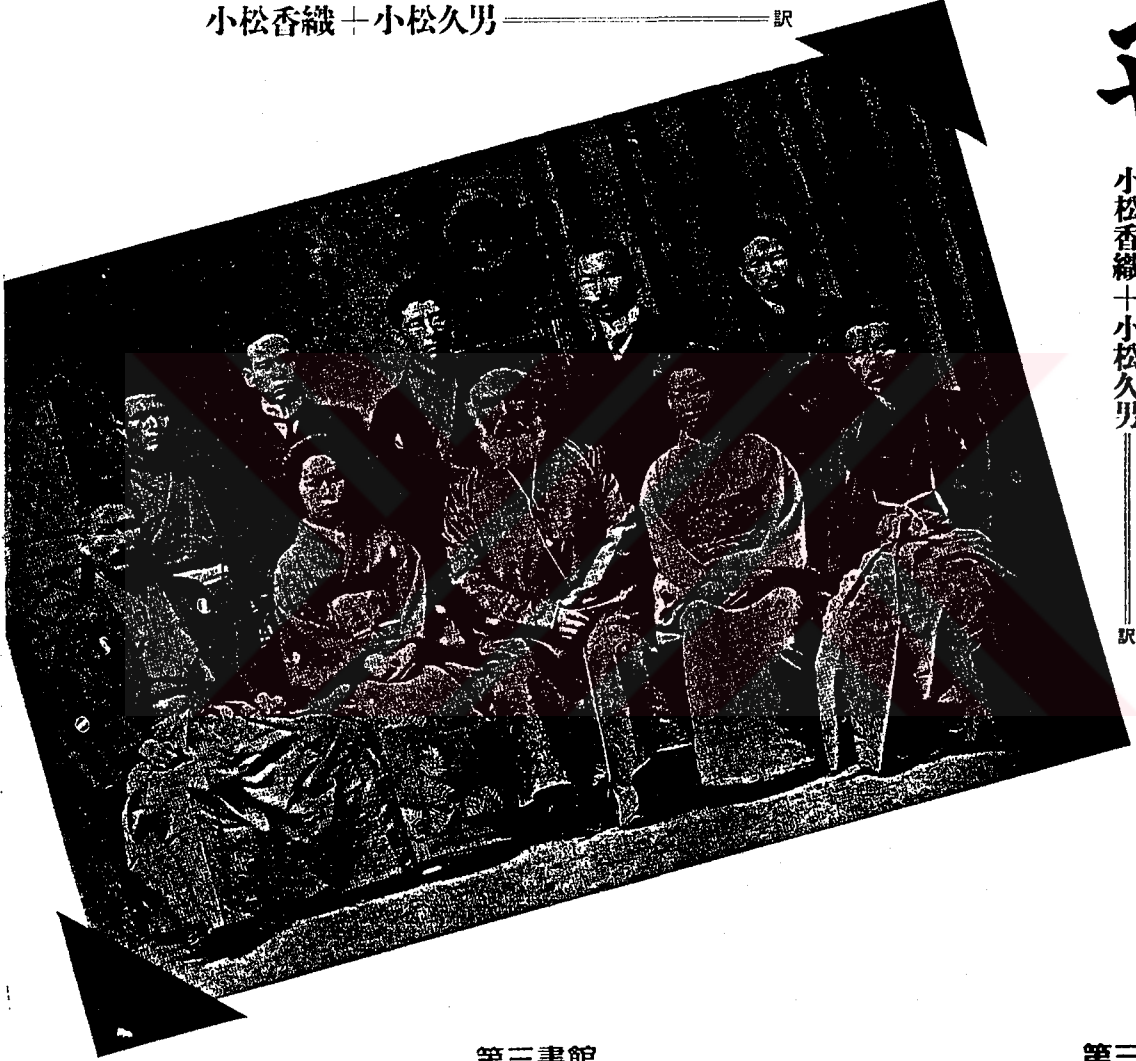

EKLER

イスラム系ロシア人の見た明治日本

ジャポンヤ

アブデュルレシト・イブラヒム 著
小松香織 + 小松久男 訳

第三書館

第三書館

Abdürreşid İbrahim'in Japon imparatorluk ailelerinden Prens İto ve ailesi ile çektiği resim,
bu resim Abdürreşid İbrahim'in Alem-i İslâm adlı eserinin Japonca çevirisine kapak
yapılmıştır

ジャポンヤ

アブデュルレシト・イブラヒム
小松香織 + 小松久男

著 訳

イスラム系ロシア人の見た明治日本

1991. 1.8 sene tarihli mektupnız elde etim. Benim türkçe kafi değil kusurumu bağışlayın. Mehtüm ^{فولس'} hazret 1944. 8.31, 95 yaşında vefat etti. Beklediğiniz kitaplar hiç yoktur fotoğraflar da savaş ten bombardıman ile kayboldu.

İslam âlemine daima mektuplar yazıyordu. bir sene Çinin müslümanlara ziyaret etmişti.

Evvel 1908 sene Japonya'ya gelidi, bir sene kadar ikamet etmiş sonra her yere gezimiş, ve hususan Dışişleri Bakanı Şigenobu Okuma ile mübâzara yapmışlardı.

^{فولس'} hazret sorumuş -----

Aziz İsmail Türkoğlu

Bayram muhluluk mektupnize çok teşekkür edelim.

Ben genç iken köyde yeşeyordim. Ama Başkent Tokyo'ya çoközledim bit gün Tokyoda yaşayan akrabalarınc ziyaret etim. Orıradâ tesadüfen, ona bir Tatâr Yakub hanım gelip söyledi. Siz işlemek isterse benim bildiğim bit büyük adam var O Abdülkâşid İbrahim efendi yardımcı istiyor siz gelisin diye beni hazret'in ev me getirdi. ondan sonra vefat edenca yaka kadar beraber yaşadım.

O zamandan beri 50 yıl geçmiştir. ^{şimdilik} Musلمانlerle hiç alakam yoktur. yalnız.. Kasim. Wahab beyistanuyorım.

Aziz İsmail Türkoğlu efendi

Sonradan hatırladığım şey daha ilave ederim.

Japonya'da 1942-1943 yıllarından itibaren el sıkıştı. Oldu, mesela
sütleri Şehirden satmak yok oldu, onun için ben talisa jidip
rica ettim ki. askerlere göndermek için beni halka satmaz
dedi. Çaresiz döndüm. Fakat ertesi gün [Asahi gazetesinin
birinci sahife de en üst kısım yazıyordu.

Japonya'nın büyük kahramanı [Mitsuru Toyama-efendi] ile
Şarkın kahramanı ^{عبدالله} ^{ابراهيم} el sıkıştı diye fotoğraf
çekmek oldu. Bu gazeteye okmuş polisler çok şaşırdı
hemen polis ile komiser ikisi beraber ^{ابراهيم} hazretin eve

meşgul oluyor. ^{ابراهيم} hazret

Fukyo'nun Camida cumagünü vaaz söylediler.
Hocam ^{ابراهيم} hazret bana arap hat ile türkçe öğretti
onun için Japonyada arap hat ile okuma bilen yalnız
ben oldım bundan çok teşekkür ederim.

10.2.1992

Saygı İsmail Türkoğlu bey efendi

Kiyoko Wakazono

سوکله قیلم . فیله اولدی خط یازمازم . ~~هله~~ بیلمم نه دنه ر
 شیکله لوتدی یاکه وقتم اولادیه اما صحتیم الحمدله یخشی دینه نقطه نظرده نه
 الحمدله بیله کویج ایشلر کوریلیم باشلادی . غزته رگزه ایلکینجی دیم ده
 برلفانیم ییری توری و کیم اسلوبت قبول منله سنن خلهه نیکه قولانته
 توشره باشلادی . ساییوی تریله ده یاز لغانه مقاله نیکه ترجمه سنن ده
 اولدی ده بنم بالمقابل یازدیغیم تورکجه سنن ده یوللا یوزم . ترجمه
 مفورما ترجمه در . حرفیا دگل براده نه بر یا یونجه یافش بیله تانار بالاسنی
 تورکجه ارقو تیریم . یایره مکینه یونجه نه یایونجه سیده ضعیف ترجمه کیم
 یاری باشلادی . نالما قوشی ده چاقره لر . معرغه ده سه آلتی کیم یوللانجه
 مانجوریه ده معرغه درده هالانجه . نقطه شیدیلک شاولامعه
 فرستیا بقعه تمام هوندریدیر سه ده مبالغه دگل . مع مایه فرستیا ندره
 وقتیه تنه ایشیه بویوله آرانلر واره عکس العمل افعالن خاطرده
 هینقار معده دوغور دگل .

یا سی منله لره غایت مددیه . بولش و قیلر هورده از حاج
 ایتکده لر . کندی لری حواره ده اجتناب ایتکده . ژایونلره غایت
 امتیاطک مع مایه بوگونه حربه کیر سر ژایونلر حافر . آمریکا ایله ده
 وضعت جانانلا استحققه انگیز لر لیک فی بر آزا ایندر دیم . ژایونلر بزم
 اسکی دوستق دیکیمی بولالر . مع مایه وضعت عمومیه مذذب . عرب
 عموم قدوق سیده وار . عرب اسکی مکمل تحدید منله سیده جهت
 اقوام کیمبی آلداته مدی . افعال کندی کنده نینه آلداتدی .
 وب غزته لنده بنم هم مقاله لرم اولدی . بغداد الهدایه البفتح الخیار
 لره لسانه الشریعه ده اولدی . بنم هقعه مبالغه کی سوزلره اولدی .
 هند منانه غزته لنده اولدی قوشی دخی سویله دیم . سه شیدیلک
 تورکستانه چین منله سنن ارنوتیم . آرتقه ژایون اسلام منله سی
 دها و همدن بر حافر قوشنه استفاده ایله بیورسم بنم اییونه
 آله هم و طیف در .

Abdürreşid İbrahim'in 1924 yılında Orta Asya ve Japonya'ya yaptığı seyahat sırasında

Atatürk'e iletilmek üzere kızı Fevziye hanıma gönderdiği mektubun kopyesi

(Devamı arka sayfada)

بنام اسکی دوستم خردمیز والیست بر رویه آلا جھہ ز۔ جھہ ہ ناظر
 اولمہ اھقا لیدہ وار بنم ایسٹم یولندہ۔ قلعہ علی بکہ کورہ بیایر سیک
 بر مکتوبہ لوقوہ بنم جانم فازی فقہ سترندہ ملہم اولمہ سنی جوادہ
 آرزو وایسٹم یولندہ دنیا یہ بر انقلاب یایہ بیلو زردہ آوردیا لیلہ
 بر آدام عقلی جھہ بے اندیرہ بیلو ریسک دنیا رہ اولز اولز مشور
 سوزدردہ اولز بدش وبقطرہ مہ بر جھہ ہدکڑہ انگیزارہ
 انشاء اللہ

شہید بیلو بر کسردہ التظاہر ایسٹم۔ مکتوبہ بک پرستہ سف
 کتہ کڑہ ہما تلال۔ قاندا رینو حرکتکے ہشتہ بکلف۔ شہید بیلو
 تیزال ایسٹم یایہ التذہ ایسٹم جھہ ہرما فی سرستہ ایسٹم یایہ
 ہ آف آدام ہرما ہرما

دعا گوئی بیکے عبد الرشید ابراہیم
 انشاء اللہ

جان برابر آرقدا سم عيان خانيم
 تسليم اولن سوز استغلام
 عبد الرشيد

اوزون زحمانلار نار حجابلارقا ورتلقد اولون حيات آرقداشم
 اولرندن او بير هرقله سلام بعد نده اولدر کما يکان يکان سلام وودعا،
 بن چوق اختيار اولوم صحتمت الحمد لله .
 سوزي دوستلقد وجم لکن بنم مقدوراتم غريبه حيات ايغش .
 حق و هوتمو هلدل ايتتمکي کمال هرقله رجا ايدرم .
 ملاقات ايدم باقي در . سوکلر فيقدم بن عبد الرشيد
 ۱۶ يئيشا طرکيد
 ۱۹۴۳ م

Abdürreşid İbrahim'in 1943 yılında eşi Ayan hanıma Japonya'dan gönderdiği son mektubu

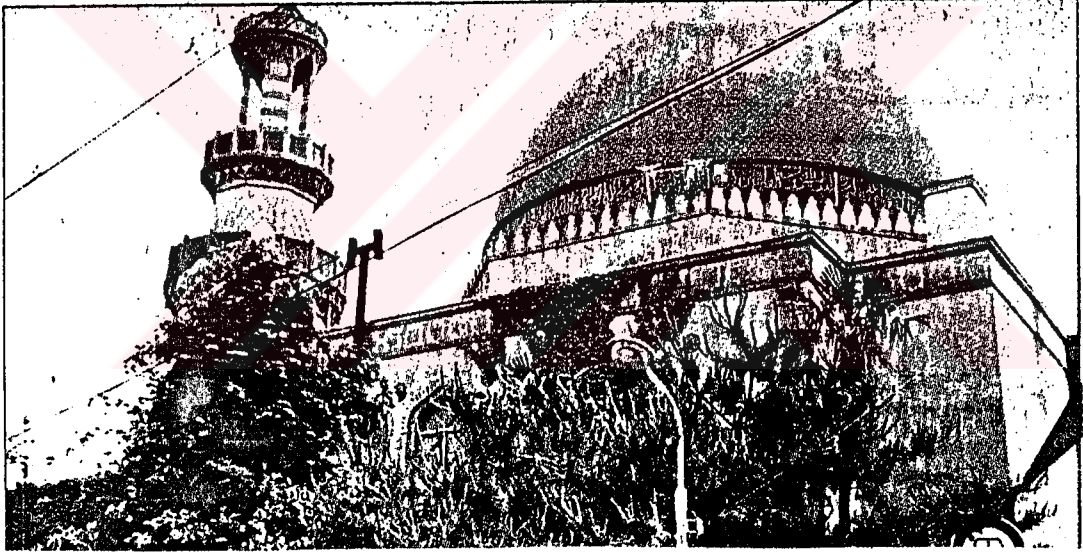
توقا

توقا
استانبول ولايتي معارف مديريت
توقا

مردم و مرازده كوكي بكمون اندا و دولت توقا
تبعه سياه سورا مقام عدالت و قضا و قضا
اولاده كوكي دولت و قضا كوكي و قضا
برون قضا و قضا و قضا و قضا
و قضا و قضا و قضا و قضا

Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'da Topkapı civarında yaptırdığı okulla ilgili belge

Tokyo Camii

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ